

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

ההון החברתי ותרומתו להתמודדות עם מצבי משבר ביישובי חבל עזה

מרים ביליג

ירושלים, ספטמבר 2006

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

Social Capital and its Value in Coping with Crisis Situations

Miriam Billig

עורכת אחראית: שונמית קרין
עורכת לשונית: ליאורה הרציג
הכנה לדפוס: זהבה דדון
הדפסה: דפוס אחוה בע"מ

פרסום מס' 3/50 Publication No.
ISSN 0792-6251

© 2006 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ
רח' דיסקין 9 א', ירושלים 96440 טל: 02-5666243 פקס: 02-5666252
office@fips.org.il
www.fips.org.il

על המחברת

ד"ר מרים ביליג היא מרצה במכללה האקדמית יהודה ושומרון, באריאל. היא בעלת תואר שני בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה ותואר שלישי בתכנון ערים ואזורים, ומתמחה בהיבטים חברתיים בתכנון ערים ואזורים.

על המחקר

מחקר זה בוחן את תרומתו, בתקופות זמן שונות, של ההון החברתי בהתמודדות עם מצבי המתח והמשבר שעברו על תושבי חבל עזה בשנים האחרונות. ההנחה היא שדווקא במצבי משבר ניתן לזהות את מרכיביו של ההון החברתי ולעמוד על ההבדלים בתרומתו בין הקהילות השונות. לצורך זה אומצה מתודולוגיה המאפשרת לבחון את מרכיבי ההון החברתי האובייקטיביים והסובייקטיביים. המחקר מתבסס בעיקר על ראיונות עומק עם המתיישבים משנת 2003 ועד לחודשים מספר אחרי הפינוי. באופן כללי ניתן ללמוד שהאיום הביטחוני ואיום ההתנתקות גרמו להתחזקות ההון החברתי בכל היישובים. ההון החברתי מצדו תרם במידה רבה ליכולת העמידה של התושבים כנגד האיומים השונים. עם זאת, אופן ההתמודדות עם האיומים מושפע מהסביבה התרבותית שכל קבוצה משתייכת אליה, וסביבה זו היא שקבעה את איכותו ומידת השפעתו לאורך זמן של ההון החברתי. המחקר מגיע למסקנה שצדקו המתיישבים בדרישתם לשמר את הקהילות גם לאחר הפינוי, ובמקרים שבהם נעשה הדבר ביזמת המתיישבים, יכולתם להתמודד עם משבר הפינוי מבתיים התגלתה כטובה יותר.

על המכון

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתרכז בסוגיות מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; יהודים וערבים בישראל; ישראל ושכנותיה הערביות; חברה, מרחב וממשל בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (יו"ר), עו"ד י' עמיהוד בן-פורת (סגן יו"ר), מר דוד ברודט, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר הירש גודמן, עמית מחקר בכיר במרכז יפה ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב. ראש המכון הוא פרופ' עמירם גונן, מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. משנה לראש המכון הוא פרופ' שלמה חסון מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

רשימת פרסומים בנושא ישראל ושכנותיה הערביות

- סוגיות בתכנון ובפיתוח יישובים בישות הפלסטינית המתהווה, ראסם חמאיסי, 1994
- ערים פלסטיניות חדשות בצד קיימות, ראסם חמאיסי, 1996
- גדר ההפרדה והשכונות הערביות בירושלים: שילוב או הפרדה – רק לא דחיית ההכרעה, יעקב גארב, 2004
- התנתקות מתואמת: ההזדמנויות והחסמים, יוחנן צורף, 2005
- התנתקות – ומה אחר כך?, שלמה חסון, 2005
- עקירה ממקום ושיח מתנחלים: לקראת פינוי גוש קטיף, יצחק שנל ושואל משעל, 2005
- ההתנתקות מחבל עזה מנקודת מבטם של המתיישבים, מרים ביליג, 2005
- פשרה עם הפלסטינים: השפעתם של גורמים פסיכולוגיים, יפעת מעוז, 2005
- מסכלי השלום ומאמצי השלום במזרח התיכון, אברהם סלע, 2005
- קבלת החלטות על פינוי יישובים – פינוי ויישוב מחדש: סיני 1982 וחבל עזה וצפון השומרון 2005, נורית קליאוט, 2005
- תכנית ההתנתקות – שלב היישוב מחדש (נייר מדיניות), מרים ביליג ויוסי כץ, 2005
- טראומה אורבנית בירושלים, השלכות ואפשרויות להתאוששות, יעקב גארב והאנק סאביץ, 2005
- היצא מתוק מעזה? הפלסטינים אחרי מות ערפאת וההתנתקות, יוחנן צורף 2006
- ההון החברתי ותרומתו להתמודדות עם מצבי משבר ביישובי חבל עזה, מרים ביליג 2006

תוכן העניינים

7	מבוא	1
8	עיקרי הממצאים	
9	הון חברתי	2
10	מאפיינים וסוגים של הון חברתי	
11	השפעת לחצים חיצוניים על הון חברתי	
11	מגמות שינוי בהון החברתי וסיבותיהם האפשריות	
12	הגדרות של הון חברתי	
15	מרכיבי ההון החברתי	3
20	התפתחויות ושינויים בהון החברתי של מתיישבי חבל עזה	4
20	התקופה שלפני פרוץ אירועי הטרור	
22	תקופת אירועי הטרור	
27	תקופת אי-הוודאות	
32	לאחר הפינוי	
35	השתנות ההון החברתי מתקופה לתקופה	
40	השפעת ההון החברתי על ההתמודדות עם מצבי משבר	5
43	גורמים שמחזקים את ההון החברתי וגורמים שמחלישים אותו	6
34	אורח החיים במסגרת היישוב הקהילתי	
43	אידאולוגיה ואמונה דתית	
44	גורמים שמחלישים את ההון החברתי	
45	רשימת מקורות	

תושבי חבל עזה עברו טלטלות ושינויים דרמטיים בעשור האחרון: מהגשמת חזון של חלוציות ויצירה על-ידי הקמת יישובים חדשים, לתקופה של התמודדות עם חיים תחת איום ביטחוני מתמיד ושל סכנה אמתית לחייהם. בתקופה זו ספגו מתיישיבי חבל עזה אבדות בנפש, פציעות ופגיעות ברכוש ובפרנסה. על כל אלו התווסף איום הפינני שכלל תקופה ארוכה של חיי אי-ודאות לגבי עתידם של המתיישיבים. בסוף התקיים הפינני המאולץ של המתיישיבים מבתייהם על כל השלכותיו, ופיזורם בפתרונות דור קדם-זמניים וזמניים. מחקר זה מהווה המשך למחקר על ההתנתקות מחבל עזה מנקודת מבטם של המתיישיבים, (ביליג, 2005) והוא בוחן את ההון החברתי בתקופות זמן שונות, עומד על מרכיביו השונים ועל תרומתו ליכולתם של המתיישיבים להתמודד עם מצבי המתח והמשבר בחבל עזה בשנים האחרונות.

המחקר הנוכחי¹ החל בשנת 2003 כשאיירועי הטרור בחבל עזה היו בשיאם, ונמשך עד כארבעה חודשים לאחר הפינני, בסוף שנת 2005. מטרתו הייתה להתחקות אחר ההון החברתי ביישובי חבל עזה והשתנותו עם הזמן והשפעתו על התמודדותם של המתיישיבים עם המשברים שפקדו אותם. כדי לבחון את הקשר בין התנהגותם של תושבי היישובים בחבל עזה מול האתגרים והאיומים השונים בתקופות השונות, ובין ההון החברתי שהתפתח בקהילות שבהן גרו, היה עלינו לבחור תחילה במרכיבים מובהקים של הון חברתי שניתן לזהותם מתוך שיח המרואיינים. המחקר התבסס על השיטה האתנוגרפית האיכותנית וכלל למעלה מ-150 ראיונות עומק שהתייחסו לארבע תקופות בתולדות היישובים בחבל עזה: מהקמת היישובים ועד פרוץ אירועי הטרור בשנת 2000, מפרוץ אירועי הטרור עד הכרזת ראש הממשלה על תכנית ההתנתקות 2003, מההכרזה על תכנית ההתנתקות שהיא תקופת האי-ודאות מבחינת המתיישיבים לגבי עתידם ועד לפינני בקיץ 2005, והתקופה שלאחר הפינני.

1 מחקרים אחרים שנערכו על חבל עזה, ראו: ביליג, 2005; ביליג, Cohen, ;2006 Billig, 2006; Billig, 2006 & Levav, 2006.

עיקרי הממצאים

מהניתוח האתנוגרפי של תיאור ההון החברתי על-ידי מתיישבי חבל עזה, התברר שניתן לאפיין את ההון החברתי על-ידי מרכיבים אובייקטיביים הנובעים מפעילותם של אנשים, ומרכיבים סובייקטיביים הנטועים ברגשותיהם. ניתן לסווג את ההון החברתי של מתיישבי חבל עזה כאידאליסטי, ערכי ומלכד. נמצא שהשינויים שחלו בנסיבות בתקופות השונות – לפני פרוץ אירועי הטרור, בתקופת אירועי הטרור, בתקופת אי-הוודאות ובתקופה שלאחר הפינוי – השפיעו באופנים שונים על ההון החברתי, לפעמים היוו גורם מחזק ולפעמים גורם מחליש. נמצא שההון החברתי; היווה גורם חשוב ביותר שעזר לרבים מבין תושבי חבל עזה להתמודד עם מצבי המתח והמשברים שפקדו אותם בתקופות השונות, וכן התברר שאורח החיים הקהילתי והאמונה הדתית היו הגורמים החשובים בחיזוק ההון החברתי.

"הון חברתי" (Social Capital) הוא מאפיין משולב לקשרים, ליחסים ולאמון הדדי בין אנשים בחברה מסוימת, שלאחרונה החלו להשתמש בו במחקר החברתי היישומי. הניפן תיאר הון חברתי כרצון טוב, חברות, סימפתיה וקשרים חברתיים (Hanifan, 1916). על-פי קולמן, הון חברתי מבוסס על היחסים בין בני אדם בחברה, על אופן התנהגות ועל יחסי סמכות (Coleman, 1990). אמון הדדי ונורמות של הון חברתי באים לציין ולהסביר כיצד חברה אנושית מסוימת, בהיקף של משפחה, קהילה, יישוב או עם שלם, מסוגלת להגיע להישגים כלכליים גבוהים יותר, לאיכות חיים וליחסי אנוש טובים יותר (Requena, 2003), להישגים טובים יותר של הילדים בלימודים (Goddard, 2003) ולהתמודדות טובה יותר עם משברים (Mehmet & Mehmet, 2004), הן ברמת היחיד והן ברמת הכלל; וזאת, בהשוואה לחברה אחרת שחבריה הם לכאורה בעלי מאפיינים דומים. השם "הון חברתי" הוענק למדד זה, כי הוא בא להשלים את ההון הכלכלי-הפיננסי שהוא כמותי ביסודו, ואת ההון האישי, כלומר ההשכלה, המיומנות והניסיון, שהוא כמותי ואיכותי ביסודו. שלושת סוגי ההון יחד אמורים להצביע על חוסנם של היחיד והחברה, אך בעוד שההון הכלכלי והאנושי הם נכס של היחיד, ההון החברתי הוא נכס של החברה שמדובר בה.

החוקר הראשון, לפי הידוע, ששם לב לחשיבותו של ההון החברתי אף על פי שלא השתמש בכינוי זה, היה דה טוקוויל הצרפתי, שחקר את מאפייני החברה האמריקאית לפני כ-170 שנה. הוא ציין את הקשר הקיים בין אמות המידה המוסריות של החברה האמריקאית ובין התנהגותה החברתית. לדוגמה, טען דה טוקוויל, אגודות אזרחיות מחזקות את ההתנהגות החברתית המצפונית הנחוצה לתפקודם של מוסדות דמוקרטיים יציבים ויעילים. עוד אמר כי חברה אזרחית מאופיינת על-ידי פעילות בעלת הלך רוח ציבורי, יחסים פוליטיים שוויוניים ומרקם חברתי המבוסס על אמון הדדי ועל שיתוף פעולה (Tocqueville, 1969).

מאפיינים וסוגים של הון חברתי

יש להבחין בין הון חברתי "מלכד" (Bonding Social Capital) המקשר בין אנשים הדומים ביניהם מבחינת מאפייניהם החברתיים-כלכליים או מבחינת מצבם, והמחזק את ההדדיות והסולידריות ביניהם, ובין הון חברתי "מגשר" (Bridging Social Capital), המקשר בין אנשים השונים זה מזה במאפייניהם החברתיים-כלכליים או במצבם, והמספר את נגישותם של אלה אל הנכסים או אל היכולות או אל המידע המצויים בידיהם (Putnam, 2000, pp. 22-26). דוגמה להון חברתי מלכד היא עזרה הדדית בין חברי הקהילה, ודוגמה להון חברתי מגשר היא פעילותם של ארגוני צדקה או של המתנדבים במגן דוד אדום.

ההתייחסות אל ההון החברתי היא נושא בוויכוח על ערכי היחיד לעומת ערכי החברה או הקהילה בחברה הפוסט-מודרנית. "להשתחרר מכבלי החברה המאובנים" הוא נושא נכבד העולה באופן תדיר בדיון על התרבות בת זמננו. לעומת זאת, עם כניסתנו למאה ה-21, מורגשת ברחבי העולם המערבי אי-נוחות בולטת מהמצב החברתי-האזרחי הנוכחי. נמצא, לדוגמה, שרוב ציבור העובדים בארצות-הברית בדעה שהמשבר החברתי והאנוכיות השוררת מהווים בעיה חמורה או חמורה ביותר בארצם (Putnam, 2000).

הון חברתי יכול להיות חיובי או שלילי או אדיש מבחינה ערכית ומוסרית, והדבר תלוי במטרות ובמניעים. יש הון חברתי שמטרתו לסייע לזולת, והאדם המסייע אינו מצפה לשום תמורה לכך, או לכל היותר ירגיש שיש לו "ביטוח" שאחרים יסייעו גם לו אם וכאשר יזדקק לכך: לדוגמה, מתן עזרה לשכנים בשעת הצורך. יש הון חברתי שנועד מלכתחילה להשגת טובות הנאה: לדוגמה, השתייכות לחוג חברתי שתקל על מציאת עבודה מתאימה ליחיד או לבן משפחתו, או חמור מזה – השתייכות ונאמנות לחבורת פשע. בין החוקרים קיימות שתי התייחסויות שונות להון החברתי: ההתייחסות התועלתית, שבה ההון החברתי מהווה השקעה מודעת על מנת להביא יתרון למשקיע, כגון התייחסותו של בורדייה, בעל חשיבה מרקסיסטית, שתיאר את ההון החברתי ככלי בידי חברת האליטה להבטחת המשכיותה על-ידי מניעת כניסת "זרים" לתחומה (Bourdieu, 1980), וכגון התייחסותו של לין, הרואה בהון חברתי כלי להשגת מטרות מבוקשות על-ידי התחברות לאנשים אחרים לשם נגישות תועלתנית למשאביהם. מבחינתו, הון חברתי הוא נכס חברתי וגם מועיל "כי חשוב יותר להכיר את מי שצריך מאשר לדעת את מה שצריך" (Lin, 2001).

ההתייחסות האחרת היא זו האידיאליסטית, הערכית, שבה ההשקעה בהון החברתי באה להיטיב עם הזולת, היחיד או החברה כולה, אם כדי לחלץ אותם ממצוקה או כדי לשפר את איכות חייהם. ההשקעה נעשית מתוך מניעים אידיאליסטיים, חברתיים או דתיים, ללא ציפייה לתמורה, מלבד אולי "הביטוח" ההדדי, כפי שהוסבר. אחד הדוגלים

בהתייחסות זו הוא קולמן (Coleman, 1990), שגורס כי, בניגוד למוסכמות בחברה הפוסט-מודרנית, היחידים בחברה אינם פועלים באופן בלתי תלוי באחרים ומטרותיהם אינן רק אנוכיות. הוא קובע שמשאבים חברתיים מובנים הם נכס חשוב עבור היחיד בחברה ומהווים הון חברתי. ההון החברתי נוצר כאשר הוא מחולל שינויים ביחסים בין בני אדם כדי לאפשר את פעילותם בדרך מסוימת. שיפור ההון החברתי גם מאפשר שיפור הפעילות היצרנית. קבוצה של אנשים ששוררת ביניהם אמינות ואמון זה בזה יכולה לבצע יותר מאשר קבוצה מקבילה שחסרה אמינות כזאת ואמון כזה. גם פוטנם (Putnam, 2000) דוגל בהתייחסות האידיאליסטית להון החברתי. הוא רואה באלטרואיזם, כלומר בהטבה עם הזולת ללא ציפייה לתמורה, מרכיב חשוב בהון החברתי. בהמשך המאמר נתייחס בעיקר להון החברתי האידיאליסטי-הערכי.

השפעת לחצים חיצוניים על הון חברתי

גישות תאורטיות שונות מתייחסות להשפעת לחצים חיצוניים על החברה (או הקבוצה) ועל הלכידות והסולידריות הפנימית הנוצרת בתחומים שונים כתוצאה מכך (סורוקין, דארווין, דירקהיים ואחרים). הן ניתנות לסיכום על-ידי המשפט התשיעי של קוסר (Coser, 1956, pp. 20, 87) שקובע כי קונפליקט עם קבוצות-חוץ מגדיל את הלכידות הפנימית [של הקבוצה]. כלל זה אינו אוניברסלי ובלתי מותנה, אלא ש"דרגת הקונסנסוס של הקבוצה, שקדמה להתגלעות הקונפליקט, נראית כגורם החשוב ביותר המשפיע על הלכידות. אם הקבוצה נעדרת קונסנסוס בסיסי, האיום והלחץ החיצוני לא יגבירו את הלכידות אלא יובילו לאפתייה כללית, ועל הקבוצה תרחף סכנת התפוררות" (pp.92-93). כללית, המחקרים על ההון החברתי עוסקים גם בלכידות החברתית, אך מתמקדים בעיקר בכוחות הפנימיים שיוצרים את ההון החברתי בקהילה ולא בהשפעות חיצוניות. מחמט את מחמט מתארים את חשיבות ההון החברתי להשרדותם של הטורקים בקפריסין בעת מלחמת האזרחים נגד היוונים מ-1963 עד 1974 (Mehmet & Mehmet, 2004). הם מצאו שההון החברתי של הטורקים היה מבוסס בעיקר על קשרים משפחתיים חזקים, והתבטא בסולידריות, אמון הדדי ובשיתוף פעולה בהגנה על גופם וממונם.

מגמות שינוי בהון החברתי וסיבותיהם האפשריות

פוטנם (Putnam, 2000) מצא ירידה משמעותית ביותר בהון החברתי אצל תושבי ארצות-הברית החל משנת 1960 ועד שנת 1999, על-פי הירידה שחלה בכל המרכיבים שיוזכרו בהמשך. נמצא שהגורם המובהק ביותר לירידה היה התחלפות הדורות, מהדור שעבר את מלחמת העולם השנייה לדור "הבייבי בום", ילידי 1946 עד 1960, ובהמשך לכך צאצאיהם של אלה, המכונים דור ה-x. הגורם של התחלפות הדורות כולל גם את

המרכיבים של הירידה בדתיות וריבוי הצפייה בטלוויזיה. ואכן הגורם השני בחשיבותו הוא ריבוי הצפייה בטלוויזיה, שהפכה את האדם המודרני ממשותף פעיל בחיים הציבוריים ושותף באחריות, לצופה פסיבי נטול אחריות. שני גורמים נוספים בעלי משקל קטן יותר הם תהליך מעבר האוכלוסייה מן הערים אל הפרברים הכרוך בשעות רבות של נסיעות ברכב פרטי, והלחץ של חוסר זמן הנובע מעבודתם של שני בני הזוג מחוץ לבית. במחקר אחר מצא פוטנרם שאותן המגמות של ירידה בהון החברתי בארצות-הברית קיימות גם במדינות מפותחות אחרות – בריטניה, צרפת, גרמניה, ספרד, שוודיה, אוסטרליה ויפן (Putnam, 2002). מכאן מתבקשת ההנחה שיש קשר בין התופעות והתמורות בהון החברתי ובין התפתחויות המתרחשות בתרבות העכשווית.

קולמן מצא קשר חיובי בין דת והון חברתי, המתבטא באחוזי נשירה נמוכים באופן משמעותי ביותר בבתי ספר פרטיים דתיים בארצות-הברית לעומת בתי ספר פרטיים כלליים ולעומת בתי ספר ממלכתיים כלליים. הוא ייחס זאת לקשר החברתי הנוסף הקיים בין התלמידים ובין הורי התלמידים במסגרת הקהילה הדתית שהם משתייכים אליה (Coleman, 1990). גם פוטנרם מצא קשר מובהק בין דתיות ובין הון חברתי על כל מרכיביו, בכך שבאוכלוסייה הדתית בארצות-הברית על כל גוניה נשתמרו החיים הקהילתיים, וגם הערכים החברתיים, הרבה יותר מאשר באוכלוסייה שאינה דתית. הדבר מתבטא בהשתתפות רבה יותר של אנשים דתיים בחוגים חברתיים מכל המינים, בפעילות פוליטית ואזרחית, ובמיוחד בנושאי התנדבות, עזרה לזולת ומתן צדקה. כל זאת על אף הירידה בדתיות שחלה בקרב הדור הצעיר (Putnam, 2000).

הגדרות של הון חברתי

אין בשלב זה הסכמה בין אנשי המחקר לגבי הגדרתם של מרכיבי ההון החברתי. רקואנה הגדיר הון חברתי במקום העבודה כמערכת של יחסי שיתוף פעולה המורכבת ממחויבות, פתיחות בחילופי ידיעות והרגשה של השפעה אישית. הוא מצא שהון חברתי רב יותר מניב שביעות רצון ואיכות חיים גבוהות יותר במקום העבודה (Requena, 1993). גודארד הגדיר הון חברתי בבית הספר כרשת של קשרים חברתיים, אמון הדדי בין תלמידים, מורים והורים, וקיומן של נורמות חברתיות המעודדות הצלחה בלימודים. הוא מצא שיפור מתון בהישגים בלימודים כתוצאה מרמה גבוהה יותר של הון חברתי (Goddard, 2003). צ'אן ושות' מצאו שההון החברתי הקיים בחברת הרווחה ביפן מבוסס במידה רבה על האמון כלפי המסגרות הבלתי-רשמיות והרשתות הקהילתיות המגישות את העזרה. הם מבחינים בין שלושה סוגים של הון חברתי: הון חברתי מוסדי (Structural), הון חברתי המבוסס על התנסות בעבר והון חברתי של הציפיות לגבי העתיד. הם מצאו שהציפיות לעתיד עקב האמון במערכות החברתיות אינן מושפעות בהרבה מהתנסויות שליליות בעבר (Chan et al., 2004).

לפי קולמן, ההון החברתי מורכב ממאפייני היחסים ההדדיים בתוך הקהילה, המהווים את המשאבים לחיזוק הפעילויות המשותפות של חברי הקהילה (Coleman, 1990) המרכיבים הם אלה:

מחויבויות וציפיות: כאשר אלה קיימות, כל יחיד מרגיש מחויב לעזור לאחר הזקוק לכך, ועם זאת הוא מצפה וסומך על כך שכאשר הוא יזדקק לעזרה, אחרים יעזרו לו, אך לאו דווקא אלה שהוא עזר להם בעבר. כך נוצר מעין "קרדיט" בחברה לעזרה הדדית, וכל מי שזקוק לעזרה יכול להיות סמוך ובטוח שאחרים יבואו לעזרתו. הקרדיט הזה, המחויבויות והציפיות המבוססות על האמינות ועל היכולת לסמוך על האחרים, מהווים הון חברתי.

שיתוף במידע: מידע העשוי להיות מועיל מופץ באופן ספונטני גם בין אחרים, כדי שגם הם יוכלו ליהנות ממנו.

נורמות להתנהגות וסנקציות לאכיפתן: נורמות להתנהגות חברתיות הן חשובות ביותר, ומחייבות שהיחיד יהיה נכון לוותר על אינטרסים שלו לטובת אינטרסים של הכלל. נורמות אלטרואיסטיות כאלה מחזקות גם את לכידות המשפחה. לעתים, נורמות כאלה קיימות בגלל היותן מופנמות בתודעתם של אנשים, ולעתים הן נתמכות על-ידי אמצעי עידוד חברתיים כמו כיבודים ומעמד חברתי, או על-ידי סנקציות חברתיות כלפי הסוטים מן הנורמות. רק קיומן של נורמות כאלה מאפשר את ההתמודדות עם צורכי הכלל.

יחסי סמכות: כדי לקיים את ההון החברתי לאורך זמן, דרושה סמכות המקובלת על הציבור בכל הנוגע לפתרון בעיות המשותפות לכלל וכדי לפשר או להכריע בצורה הוגנת בסכסוכים בין בני אדם. כך או אחרת, כדי לקיים את ההון החברתי בחברה, נחוצים יחסי אמון הדדי לא רק בין חברי אותה שכבת גיל או שכבה מעמדית, אלא גם בין חברי שכבות וקבוצות שונות.

פוטנס בחן את השינויים שחלו בהון החברתי בחברה האמריקאית לאורך שנים על-ידי השוואת המרכיבים הבאים באורח החיים (Putnam, 2000): השתתפות בפעילות פוליטית: מסעי בחירות, אספות והרצאות; השתתפות בפעילות חברתית-קהילתית: מפגשים, פעולות, חברות בוועדות ומילוי תפקידים; השתתפות בפעילות דתית: תפילה בכנסייה ופעילות בקהילה; קשרים במקום העבודה: פעילות בוועד עובדים, חברות מעבר לענייני עבודה; קשרים חברתיים בלתי-פורמליים: קשרים עם חברים ושכנים, ביקורים הדדיים וארוחות משותפות; אלטרואיזם, התנדבות ומתן צדקה: נכונות לעזור לאדם זר, פעילות למען הקהילה ומתן צדקה. הדדיות תוך יושר ויחסי אמון: עזרה לזולת בלי לצפות לתמורה, יושר עצמי ואמון ביושרם של האחרים, ובכך שכל אחד יעזור לשני בשעת הצורך.

פילד מציג סקירה ביקורתית של כל נושא ההון החברתי מבחינת המתודולוגיה האקדמית (Field, 2003). הוא מתייחס בהרחבה לעבודותיהם של בורדיה, קולמן ופוטנס. לדעתו דרושה עוד עבודה רבה לפני שנושא ההון החברתי יגיע לבשלות בתור מתודולוגיית מחקר אקדמי.

מרכיבי ההון החברתי המתוארים לעיל הם אובייקטיביים שכן הם ניתנים למדידה על פי הפעולות המתקיימות על ידי החברים במסגרת הקהילה. בעזרת מרכיבים אלו זיהו החוקרים את מידת קיומו של ההון החברתי בקהילה. במחקרנו נמצא שנוסף למרכיבים האובייקטיביים, יש להתייחס גם לרשימה של מרכיבים סובייקטיביים המשקפים את רגשי התושבים ואת האווירה השוררת בקהילה אשר גם היא מושפעת ומשפיעה על ההון החברתי.

לבחינת הקשר בין התנהגותם של תושבי היישובים בחבל עזה מול האתגרים והאיומים השונים בתקופות השונות, ובין ההון החברתי שהתפתח בקהילות בהן גרו, היה עלינו לבחור תחילה מאפיינים מובהקים של הון חברתי שניתן לזהותם מתוך שיח המרואיינים בראיונות העומק שערכנו. חשוב היה למצוא חפיפה משמעותית בין המאפיינים שנבחנו ובין מאפיינים של הון חברתי ששימשו חוקרים אחרים, אשר פילסו את הדרכים לחקר התחום הזה. על-ידי כך יכולנו להשוות במידה מסוימת את ממצאינו האתנוגרפיים עם ממצאי החוקרים האחרים שהשתמשו בעיקר בניחוח סטטיסטי של מאפיינים כמותיים. תוך ניתוח הממצאים האתנוגרפיים, זיהינו מתוך התבטאויות רבות של המרואיינים מרכיבים חשובים, אובייקטיביים וגם סובייקטיביים, של ההון החברתי.

כאמור, יש חוקרים הרואים בהון החברתי כלי תועלת בעיקרו, המשמש את היחיד לקידום האינטרסים שלו. על-ידי התחברות עם הדומים לו במצבם או במעמדם החברתי-כלכלי, הוא יוצר אתם הון חברתי "מלכד", כדי למנוע מזרים את הגישה למשאבים המשותפים. אחרים הרואים בהון החברתי כלי תועלת של היחיד לקידום האינטרסים שלו על-ידי התחברותו לאנשים שמצבם או מעמדם החברתי-כלכלי טובים משלו; ובכך הוא יוצר לעצמו הון חברתי "מגשר" המאפשר לו נגישות למשאבים שלפני כן לא הייתה לו גישה אליהם. די בבחינה שטחית כדי לראות ששתי התפיסות האלה אינן מתארות את ההון החברתי שנתן לתושבי חבל עזה את הכוח הנפשי להתמודד עם המצבים הקשים שנקלעו אליהם, ולכן בחרנו לצורך השוואת ממצאינו בדעה שנקטו קולמן (1990) ופוטנס (2000). שני אלה מתייחסים להון החברתי כמערכת יחסים אידאליסטית ערכית, שבה היחיד בחברה מיטיב עם הזולת מתוך שיקולים אלטרואיסטיים "שלא על מנת לקבל פרס", וסומך על כך שבשעת הצורך חברי הקהילה האחרים יבואו לעזרתו. כתוצאה ממצבם ומבידודם הגאוגרפי, ההון החברתי שיצרו מתיישבי חבל עזה הוא "אידאליסטי-ערכי מלכד".

את המאפיינים הכמותיים המהווים את "המרכיבים" של ההון החברתי קבעו קולמן ופוטנס על-פי ניתוחי גרסיה סטטיסטיים. הממצאים שלהם, ובמיוחד אלה של פוטנס, היו מבוססים על נתונים סטטיסטיים רבים מאוד שנאספו במשך שנים רבות, ולכן הן בעלי אמינות גבוהה מאוד. שילוב הרשימות של שניהם יחד (בגלל החפיפה החלקית

ביניהם), הניב את רשימת "המרכיבים האובייקטיביים" של ההון החברתי שאת ההתייחסות אליהם חיפשנו בדברי המרואיינים במחקר הנוכחי.

חשוב לציין שברוב המחקרים שפורסמו, ההון החברתי נבחן בתנאים של שלום ושלווה וחיי קהילה "נורמליים". המחקר הנוכחי, לעומת זאת, עוסק בהון חברתי במצב של מתחים ושינויים רדיקליים בין תקופות זמן שונות בחיי הקהילה ובסביבת המגורים, כאשר בכל תקופה הקהילה חשופה להשפעות אחרות. ההון החברתי עומד לכן למבחן חדש. הוא מאפשר לעקוב באופן ליניארי אחר פעולתם של מרכיבי השונים במצבים שונים ולבחון את עוצמתו והשפעתו בשמירה על הלכידות החברתית בכל אחד מן המצבים האלה. נמצא שהשימוש בשיטת המחקר האתנוגרפית הוא יעיל מאוד במצבים כאלה. השינויים המהירים והבלתי ניתנים לחיזוי והסערה שאליה נקלעו הקהילות הנחקרות בעקבותיהם, לא הותירו הרבה רישומים סטטיסטיים שניתן לעקוב אחריהם, כפי שמקובל במחקרים אחרים. מצד שני, החוויות יוצאות הדופן שהיו נחלתם של המתוייבים עלו בשיח החברתי-תרבותי במלוא עוצמתן. הרצון העז של התושבים לנסות ולמנוע בכל דרך את המהלכים ההיסטוריים הרדיקליים המכאיבים מבחינתם, הניב גילויי לב ותיאורים מלאי תוכן.

הניתוח האתנוגרפי הראה שכמעט כל המרכיבים של ההון החברתי שהוזכרו על-ידי קולמן ופוטנס באו לידי ביטוי בתיאורי המרואיינים, בלי שנשאלו על כך או כוונו לכך על-ידי המראיין. הדבר מחזק את תקפותם של הממצאים אך גם את תקפותה של השיטה האתנוגרפית. בשיטת המחקר האתנוגרפית גם נתגלו מרכיבים סובייקטיביים של ההון החברתי, שעשויים להוסיף מידע ותובנה מעבר למרכיבים האובייקטיביים שלפי קולמן ופוטנס. המרכיבים האתנוגרפיים הסובייקטיביים משקפים את תחושות המרואיינים, ומכיוון שכך הם אינם יכולים להופיע כנתונים סטטיסטיים. גם ייתכן שמרכיבים אלו אופייניים יותר למצבי משבר מאשר לחיי שגרה, ולכן הם זכו להדגשה יתרה בראיונות שבמחקר זה.

כאמור, בתיאורים האתנוגרפיים נמצאה חפיפה בולטת בין "המרכיבים האובייקטיביים" של ההון החברתי שתוארו על-ידי המרואיינים, ובין מרכיבי הון חברתי שזוהו על-ידי קולמן ופוטנס בשיטות ניתוח סטטיסטיות, וזאת על-פי רשימת המרכיבים המשולבת הכוללת את מרכיבי ההון החברתי של שניהם. נוסף למרכיבים האובייקטיביים, זיהינו מתוך התיאורים האתנוגרפיים גם "מרכיבים סובייקטיביים", המבטאים תודעה ותחושות של חברי הקהילה, התורמות אף הן להון החברתי. לוח 1 מסכם את מרכיבי ההון החברתי האובייקטיביים לצד מרכיבי ההון הסובייקטיביים שנבחנו במחקר זה.

לוח 1: מרכיבי ההון החברתי האובייקטיביים והסובייקטיביים

המרכיבים האובייקטיביים*	המרכיבים הסובייקטיביים*
ההשתתפות בפעילות חברתית קהילתית	חוויות משותפות
קשרים חברתיים בלתי פורמליים	הרגשת גילוי לב
השתתפות בפעילות דתית	הרגשת אחווה והזדהות
מחויבות וציפיות הדדיות, יחסי אמון	הרגשת שותפות הגורל
אלטרואיזם, התנדבות, פעילות למען הקהילה, ויתור על איטרסים למען הכלל	אמונה דתית וקיום מצוות
שיתוף הקהילה במידע	שליחות דתית ואידיאולוגית
השתתפות בפעילות פוליטית	הרגשת כוח וביטחון
סמכות המנהיגים	
שימוש בסנקציות חברתיות	

* המרכיבים האובייקטיביים – רשימה משולבת על-פי קולמן ופוטנס.

** המרכיבים הסובייקטיביים כפי שעלו מתיאורי המתיישבים.

המרכיבים האובייקטיביים כללו:

השתתפות בפעילות חברתית קהילתית – מפגשים, פעולות, מילוי תפקידים קהילתיים.

קשרים חברתיים בלתי-פורמליים – יחסי חברות ומפגשים עם חברים.

השתתפות בפעילות דתית – תפילה בבית הכנסת, שיעורי תורה.

מחויבויות וציפיות הדדיות, יחסי אמון – היכולת לסמוך על חברי הקהילה האחרים שיעזרו בעת הצורך.

אלטרואיזם, התנדבות, פעילות למען הקהילה, ויתור על אינטרסים למען הכלל – פעולות עזרה חומרית ונפשית בתוך הקהילה ובין הקהילות השונות.

שיתוף הקהילה במידע – שיתוף חברי הקהילה בכל מידע שעשוי לעזור להם.
השתתפות בפעילות פוליטית – השתתפות בהפגנות, פעולות שכנוע כלפי פנים וחוץ.
סמכות המנהיגים – הכוונת הדרך ופתרון חילוקי דעות פנימיים.
שימוש בסנקציות חברתיות – כנגד המפרים את הנורמות המקובלות והחלטות רוב החברים.

המרכיבים הסובייקטיביים כללו:

חוויות משותפות – אוסף האירועים שהשאירו רושם רב על כלל החברים בקהילה והעניקו להם ניסיון חיים מיוחד וזיכרון קולקטיבי.

הרגשת גילוי לב – כנות, אמתות, שיתוף האחרים במחשבות ובתחושות בלי להעלים דבר.

הרגשת אחווה והזדהות – ידידות נאמנה בין החברים בקהילה והתייחסות לחברים בה כאל שווים ושותפים לדעות.

הרגשת שותפות גורל – הכרה בכך שכולם נתונים באותה צרה ומתמודדים עם אותם האירועים.

אמונה דתית וקיום מצוות – האמונה שכל מה שקורה מכון על-ידי הקב"ה ועל-פי תכניתו, והקפדה על אורח חיים על-פי מצוות התורה.

שליחות דתית ואידאולוגית – מכוח האמונה הדתית או האידיאולוגית.

הרגשת כוח וביטחון – לקהילה היכולת להצליח בהתמודדות עם הבעיות העומדות על הפרק.

מן הנאמר לעיל עולה כי מרכיבי ההון החברתי הסובייקטיביים קשורים לעתים קרובות עם המרכיבים האובייקטיביים, אם בכך שהם מהווים מוטיבציה לחיזוקם של מרכיבים אובייקטיביים, או כיוון שהם תוצאה של הון חברתי אחר שהוא אובייקטיבי, ולפעמים משתי הסיבות גם יחד: **החוויות המשותפות** הן תוצאה של **פעילות חברתית קהילתית** ושל **השתתפות בפעילות פוליטית**, כמו הפגנות ואספות חברים, אך גם של התמודדות משותפת עם אירועי הטרור. כל אלה יצרו הווי מיוחד וזיכרון קולקטיבי שהעצימו את ההון החברתי. **גילוי לב** בין חברים טובים ושכנים הוא תוצאה של **קשרים חברתיים בלתי פורמליים**, והוא מקל על כולם את ההתמודדות עם האירועים המלחיצים השונים. מאידך גיסא, גילוי לב גם מעודד **יחסי אמון, אלטרואיזם והתנדבות**. על-פי

המרואיינים, יחסי הפתיחות הללו קיימים באופן רגיל בעיקר במסגרת המשפחה, ובמקרה שלנו הם העמיקו את הרושם שהקהילה תפקדה כמו משפחה. **הרגשת שותפות הגורל** היוותה גורם מקשר גם בין אנשים שלא היו קודם בקשרים חברתיים, ותרמה הרבה מאוד ליצירת **המחויבות, והציפיות ההדדיות ויחסי האמון הרגשת האחוה וההזדהות** ששררה בין חברי הקהילה חיזקה לדעת המרואיינים את **האלטרואיזם, ההתנדבות והפעילות למען הקהילה. האמונה הדתית וקיום מצוות** היו מניע חשוב ביותר בחיזוקם של מרכיבים אחרים של ההון החברתי – גם סובייקטיביים, כמו **הרגשת שליחות דתית, אידאולוגיה של היאחזות בקרקע, אחווה והזדהות ועוד, וגם אובייקטיביים, כמו השתתפות בפעילות דתית** בשיעורי תורה ודרשות הרבנים ובהתכנסויות לתפילות – אשר מצדם חיזקו שוב את **האמונה הדתית, את האלטרואיזם, ההתנדבות והויתור על אינטרסים פרטיים לטובת הכלל, המחויבים מתוך קיום המצוות. השליחות הדתית והאידאולוגית** הניעה מצדה את **ההשתתפות בפעילות הפוליטית** שהתקיימה בעיקר במטה המאבק ועל-ידי השתתפות בהפגנות. **הרגשת הכוח והביטחון** התחזקה כתוצאה **מסמכות הרבנים** ששיתפו פעולה עם המנהיגים המקומיים, קיבלו עליהם אחריות והתוו את הדרך, והעניקו משמעות לאירועים שהתרחשו. התושבים קיבלו חיזוקים של תמיכה ואהבה, חשו שהמנהיגים מראים להם את דרך ההתמודדות הנכונה ושהם ידאגו להם גם בעתיד.

4 התפתחויות ושינויים בהון החברתי של מתיישרי חבל עזה

בפרק זה ננסה לתאר באמצעות תמצית הממצאים האתנוגרפיים כיצד יצרו המתיישרים את ההון החברתי שלהם, ואת השינויים שחלו בהון החברתי כתוצאה מההתפתחויות החיצוניות בתקופות השונות. יש לזכור שרוב היישובים בחבל עזה היו דתיים, ורובם הגדול של המתיישרים היו דתיים או חרדים-לאומיים, מה שהתבטא בחשיבות הרבה שייחסו מרואיינים רבים לאמונה הדתית. ראשית נתאר כיצד זיהינו את מרכיבי ההון החברתי, בכל אחת מהתקופות באמצעות ראיונות העומק ולאחר מכן נסכם את השתנותו של ההון החברתי מתקופה לתקופה.

התקופה שלפני פרוץ אירועי הטרור

מתיישרי חבל עזה חיפשו בעיקר סגנון חיים קהילתי, ולכן לפני פרוץ אירועי הטרור, השלכות ההשתייכות לקהילה נגעו בעיקר להזדהות האישית עם הקהילה ולתחושה של פטרילוקליות. היו קהילות שהדגישו את הציפיות והמחויבות ההדדית המיוחדת בקהילה: "אנו תושבי אלי סיני היינו תמיד קהילה מגובשת ומחבקת" (תושבת אלי סיני). "בנצרים כל הזמן עסקנו בעיצוב הקהילה, היה חשוב לנו איך אנו ניראה בעיני עצמנו ואיך ניראה בעיני האחרים, הפכנו את קהילת נצרים למושג, לסמל... נצרים זה לא יישוב אלא זו 'סוגיה' אותה יש ללמוד, עם פילוסופיה משלה" (תושבת נצרים). "תמיד הרגישו את האווירה הקהילתית והתורנית ביישוב. יש בקהילה אווירה כזאת של לימוד, של רצון להתקדם מבחינה רוחנית דתית, זה חלק מהווי" (תושב כפר דרום).

עם עלייתם לקרקע של היישובים השונים, עיקר הפעילות החברתית שבה השתתפו כל תושבי היישוב הייתה מסיבות בחגים, טיולים בחופשות ולעיתים גם נופש משותף. היו אירועים משפחתיים שהקהילה גם עזרה ותמכה בהם, כמו חתונה, לאחר לידה, או להבדיל, אבל. אנשים מהקהילה התגייסו ככל הנדרש כדי להקל על המשפחה: דאגו לארוחות או לשמירה וטיפול בילדים. גם כשהגיעה משפחה חדשה ליישוב, ועדות הקליטה ביישובים השונים דאגו בדרך כלל שהמשפחה תתקבל במאור פנים, שהיא תוזמן לארוחות אצל תושבי היישוב ושידאגו לכל צרכיה עד שתתארגן בביתה החדש.

ככל שנוספו משפחות והיישוב גדל, "זמן הקהילה" במסגרת כלל-יישובית הלך והצטמצם, ורוב הפעילויות החברתיות נעשו במסגרת של "קהילות-משנה" מצומצמות יותר. לדוגמה, כשהיישוב נווה דקלים עוד היה קטן, הייתה מסיבת יום העצמאות משותפת לכל היישוב, או אפילו למספר יישובים יחד. כשהיישוב גדל, נוספו לכך גם מסיבות קהילתיות מצומצמת יותר על מנת לחוג את החג בצורה אינטימית יותר. כלומר, האירועים המשותפים של כל היישוב נהיו נדירים יותר ויותר.

קשרים חברתיים בלתי פורמליים עם חברים ושכנים ביטאו את ההשתייכות לקהילת-המשנה על-ידי הזמנה הדדית לאירועים משפחתיים, יחסי שכנות טובים, חברות ובילוי שעות פנאי יחדיו. אצל הדתיים היה מקובל להזמין בשבת חברים לארוחות שבת משותפות לשתי משפחות או יותר. בכל פעם הזמנה משפחה אחרת מתוך אלו שיש עניין לשמור אתן על קשר. אצל החילונים היה מקובל "לקפוץ" לשכנים לכוס קפה, לעשות ברביקו יחד ולצאת לטיולי שבת. כך נוצרו מעגלים קבועים של מחויבות הדדית, בין משפחות שיש ביניהן קשר ושפה משותפת. בדרך כלל, רוב תושבי היישוב ידעו לזהות את הקבוצות השונות. עם זאת, החלוקה ל"קהילות" יצרה לעתים יחסי קנאה ותחרות במשפחות שנחשבו למקובלות יותר או בקבוצות דומיננטיות יותר. בחלק מהיישובים הקפידו לטשטש את ההבדלים בין הקבוצות, והיו יישובים שהקהילות בהם נעשו יותר ויותר סגורות ככל שחלף הזמן. תושבת גדיד תיארה זאת כך: "יש פה כל מיני קבוצות, אז לפעמים זה מעורר קנאה פה ושם, הם רואים שאנו מתארגנים ביחד, מעבירים ערב עם כמה חברים, אז זה לא נעים מצד אחד, אבל מצד שני כבר אי אפשר להזמין את כולם... אז יש מי שיש לו עין צרה ויש אחר שיזרום עם זה... היום אצלי מחר אצלך" (תושבת גדיד). קרה גם שהקהילה היוותה מקור ללחצים וחרדות, ומי שלא התאים עצמו לקהילה לא הרגיש בנוח, ואם יצא נגד אדם כוחני בקהילה, יכול היה למצוא את כל היישוב נגדו. לא תמיד היה הגיבוש החברתי מובן מאליו, והיו קהילות שבהן נוצרו סכסוכים פנימיים בין מוקדי כוח שונים. היו יישובים שכתוצאה מחיכוכים כאלה לא הצליחו להתפתח ולגדול, ונוצרה תדמית של יישוב חלש שמצבו מחמיר והולך. ביישובים הגדולים יותר, כבר היה קשה בשלב מסוים לעקוב אחר ההתארגנויות האלה, מאחר שלא כולם הכירו את כולם, המתחים מסוג זה פחתו. יותר ויותר אנשים היו מכונסים במשפחתם וההיבט הקהילתי בא לידי ביטוי במידה פחותה.

חברי הקהילה חשו מחויבות הדדית כלפי זולתם והיו להם ציפיות שגם האחרים ירגישו כך כלפיהם בשעת הצורך. ניתן היה להיעזר בקהילה או בכל חבר שבה גם כשלא היה קשר חברי עם כולם. מבחינת גידול הילדים, משפחות שהגיעו מהעיר או מאזורי פיתוח, התפעלו מכך שהילדים מסתובבים באופן חופשי ביישוב, ושכל תושבי היישוב מגלים אחריות כלפיהם. "המקום הזה נתן לי חיים טובים שלא הייתי מוצאת בנתיבות. הילדים גדלים בחממה, זו קהילה קטנה, כולם מחבקים את הילדים, הילדים חוזרים מאוחר ולי אין דאגה, אני לא חוששת שיסתובבו לבד" (תושבת נצר חזני).

בקהילה הדתית, ההתכנסות לתפילות בבית הכנסת בכל יום או בשבתות וחגים הייתה גורם מגבש. המפגש בבית הכנסת אפשר לחברי הקהילה להתעדכן בחדשות ולהיות "בעניינים". השיחות בדרך לתפילה וממנה קושרות גם הן בין האנשים, וכשמישהו לא הגיע לתפילה בבוקר, השאר התעניינו בשלומו. הנשים, אם כי לא כולן, הגיעו לתפילה בעיקר בשבתות ובחגים. גם הנשים היו מודעות למפגש החברתי סביב בית הכנסת, כפי שתיארה זאת תושבת נווה דקלים: "זה הביטוי הכי חזק של הקהילה בעיני". מלבד התפילות התקיימו דרשות רבנים, שיעורים תורניים, ובשמחות ובחגים נערכו קידושים לכלל הקהילה. ביישובים הגדולים הוקמו מספר בתי כנסת והתקיימו מניינים בנוסחים שונים שיצרו כמה וכמה קהילות. בנווה דקלים היו תושבים שהקפידו להתפלל בכל פעם בבית כנסת אחר כדי לטשטש במידת-מה את הזהות העדתית והקהילתית של בית הכנסת.

בשנים הראשונות, תפקיד הרבנים היה שונה מיישוב ליישוב. היו יישובים שבהם התקנון קבע שסמכותו של הרב היא העליונה. רב היישוב התווה את אופי הקהילה והשפיע על אורח החיים בה ועל החלטות חשובות הנוגעות לקהילה. "רב הקהילה שלנו הולך על אתגרים ברמה הלאומית, מה הקהילה תורמת ויכולה לתרום לעם ישראל" (תושב עצמונה). השפעתם הרוחנית של הרבנים ביישוב היוותה לפעמים גם גורם מעצב של המשפחה: "כשהגענו רצינו התיישבות בארץ ישראל, כאן קיבלנו את המשמעות האמונית-דתית, להיות כל הזמן בסביבה של אנשי תורה, של רבנים, תלמידי חכמים. הייתה לזה השפעה עלינו ועל החינוך של ילדינו" (תושבת נווה דקלים). ביישובים אחרים, השפעתו של הרב על הקהילה הייתה פחותה, ועיקר תפקידו היה מתן תשובות לשאלות הלכתיות ומתן דרשות ושיעורים תורניים. במקרים כאלה, הקשר אל הרב היה תלוי בנטייתו האישית של כל חבר בקהילה. אנשים שונים נקשרו לרב יותר או פחות, והיו שהקפידו ללכת לכל שיעור והיו שלא עשו זאת. בקהילות בהן היו מוסדות חינוך תורניים, מספר הרבנים ובני הסמכה היה גדול יותר, והיו שהעדיפו לפנות לרב של קהילת-המשנה שלהם במקום לרב היישוב.

תקופת אירועי הטרור

עם פרוץ אירועי הטרור, ההשתייכות לקהילה קיבלה משמעויות חדשות. הבידוד הגאוגרפי ממשפחה וחברים מחוץ ליישוב הגביר את הצורך להישען על החברים בקהילה, והתלות והעזרה ההדדית בתוך הקהילה גדלו והלכו. הגיבוש החברתי התחזק בכל הקהילות, וההישענות על הקהילה התעצמה. ביישובים נוצר הווי חדש שהושתת על שותפות גורל, עזרה ותלות הדדית. עם החרפת המצב הביטחוני, התעצמה גם תחושת ה"ביחד", וטופחה מאוד "גאוות היחידה" והרגשת הפטרילוקליות. התושבים תיארו את הקהילה "כתחליף משפחה", "כמקור עידוד ותמיכה", "כמקור עזרה ללא

גבולות" וכדומה. לבד מן העזרה הטכנית, סיפקה הקהילה גם חום ואהבה ותחושה של אחווה הדדית יותר מבעבר. ניתן ללמוד על כך מריבוי מכתבי התודה שהתפרסמו בעיתוני היישובים: "במקום מבודד כשלנו, פעמים רבות רחוקים [פיזית] מהמשפחה המורחבת, טוב להרגיש פעם אחר פעם כמו משפחה אחת גדולה!... אשרינו שזכינו להיות חלק מקהילה חמה ואיתנה זו" (דפי מידע נצרים, שבט תשס"ג).

ההתמודדות היום-יומית עם החרדות והפחדים מאירועי הטרור התאפשרה תודות לתמיכה ולעזרה ההדדית בין שכנים ובין חברים בקהילה. רבים ציינו שהם נעזרים בחבריהם בקהילה כדי להתמודד עם הפחדים. יתרון ההסתייעות בהם היה כי הם עוברים אותן חוויות עצמן ומתמודדים עם אותן בעיות, והייתה ציפייה שחברי הקהילה מסוגלים להבין זה את זה יותר מאשר אדם מבחוץ, ולפעמים אפילו יותר מהמשפחה הקרובה. "יש לי כמה חברות טובות שמספיק שאנו מסתכלות אחת ברעותה וכבר לא צריך לשאול כלום כי יודעים בדיוק באיזה מצב כל אחת נמצאת ומה עובר עליה. זה הדבר הכי מקל בסיטואציה כזו, כי למי יש חשק להסביר את עצמך... אז גם העזרה שמתקבלת אינה מעיקה, אלא מובנת מאליה" (תושבת קטיף).

כאשר קרה אסון ביישוב, התחזקה עוד יותר הלכידות החברתית בין כל תושבי היישוב. ההרגשה שכולם נמצאים תחת אותו האיום ורק מקרה הוא שהאחד נפגע ולא האחר, יצרה הכרה של שותפות גורל שתושבי היישוב לא ידעו כמוה קודם לכן. ההזדהות ושותפות הגורל עם המשפחות שנפגעו הפכו במקרים אלו את תושבי חבל עזה כולם למשפחה מלוכדת ותומכת. האסון הפך לאירוע מעצב בקהילה. "הפיגוע הזה בסופו של דבר איחד מאוד את הקהילה, במובן של הזיכרון הקולקטיבי. הקמנו גלעד במקום הרצח והאבא מדליק שם בכל יום שישי נרות. בכל שנה היישוב מציין את יום השנה לרצח" (תושבת אלי סיני). קהילות-המשנה ביישוב התגלו ברגעים קשים אלה במלוא עצמתן, כמקור כוח וביטחון שניתן להישען עליו בכל עת. הטיפול במשפחות השכולות היה מחבק ועוטף לאורך זמן. כך נוצרו דפוסי התנהגות חדשים, למשל: כשהמשפחות השכולות לא קמו לרקוד בחתונות, רק אנשי הקהילה הבינו זאת ואיש מביניהם לא ניסה לשכנע אותן, בעוד שאדם מבחוץ לא היה שם לב לכך. כשנהרג חייל, ואין זה משנה מאיזה יישוב, כולם דיברו על כך ש"חייל שלנו נהרג". בהתחלה כולם עזרו, אך במשך הזמן טיפלו ותמכו במשפחות השכולות בעיקר החברים הקרובים יותר. "היישוב שלנו ספג הרבה פגיעות בנפש, פצועים ופגיעות ברכוש. זה יצר אווירה מיוחדת בקהילה. הצרות האלו לצערנו נתנו גוון ואופי לקהילה, מעבר לאופי התורני. אנשים תומכים ועוזרים באופן שיטתי, לא לצורך עניין ורגע מסוים אלא בשותף של היום-יום" (תושב כפר דרום).

ריבוי התקריות, רגעי החרדה והחיים תחת לחץ של אירועי הטרור – כל אלה יצרו חוויות משותפות שזר לא יכול להבינן. כתוצאה מכך התגבשה תודעת הפטרילוקליות בין חברי הקהילה, בד-בבד עם לכידות חברתית ואחריות הדדית. לא כל אירוע היה

משותף לכל היישוב. לעתים קרובות פצצת המרגמה (פצמ"ר) פגעה בבית אחד ביישוב, ואז השכנים הקרובים היו דואגים למשפחה שביתה נפגע ותומכים בה מבחינה ארגונית ונפשית. "שמעתי בום חזק, הבנתי שנפל פצמ"ר קרוב, פתחתי את הדלת והצצתי החוצה, ראיתי עשן בדירה של השכנים, רצתי לשם ומצאתי את השכנה וארבעת הילדים יושבים ובוכים. ראיתי שהם לא נפגעו, חזרתי הביתה הבאתי להם שתיה ועוגה ואז הגיעו כוחות הביטחון ושכנים נוספים, כולם דאגו נתנו להם הרגשה שאינם לבד" (תושבת נווה דקלים).

בכל אירוע טרור, ערוץ התקשורת של היישוב **העביר מידע** לכל התושבים על מה שקרה ומה יש לעשות. אחרי האירוע כולם דיברו עליו וסיפרו חוויות אישיות, ואם לא היו נפגעים, היו האנשים צוחקים ומתפרקים מהמתח בשיחות אקראיות ובמפגשים חברתיים. "לקום בארבע לפנות בוקר ולהיכנס לחדרים המוגנים, הקשר היה פתוח, הייתה תקשורת וכולם עברו את החוויה ביחד. זה מאוד ליכד את האנשים... זו לא הייתה חוויה אישית, אלא של כל הקהילה" (רפיח ים). היו צוותי צח"י (צוות חירום יישובי) שתפקידם היה לתת מענה בשעת פיגוע מהבחינה הביטחונית, אך גם מבחינת רווחת הפרט. העדכונים הרגיעו בדרך כלל את האנשים – עצם הידיעה על סיבת הרעש על כך שאין נפגעים וכדומה. צוותי צח"י יצרו תחושה של **אחריות הדדית**, לדוגמה: הזכירו למתפנה מה לקחת אתו לבית חולים, ואם מישהו נפצע מחוץ ליישוב, צח"י נתן הוראה למי שהכי קרוב לפצוע לנסוע ולסייע לו להתארגן בבית החולים, "וכך אתה מוצא את עצמך בשליחות הקהילה, יושב במשך שעות עם התינוק של הפצוע על הידיים, אתה לא יודע את שמו, אבל זה מה שהוטל עליך" (תושבת נצרים). פעילות אחרת הייתה **העברת מידע כתוב** לכלל התושבים. כל חומר כתוב שהיה בו כדי לעודד ולחזק, נשלח לכל משפחה בחבל עזה. כתוצאה מכך, תאי הדואר היו עמוסים חומר קריאה, חיזוקים מכל כיוון אפשרי. כל הרצאה של רב, כל מכתב עידוד של מי שהתארח במקום, כל כתבה מעניינת מהעיתון – נשלחו לכולם. המכתבים חידדו את **הרגשת השליחות** ונתנו גם תקווה לביטול הגזרה. עם הזמן הוקם "קטיף נט" – האתר של חבל עזה שהעביר הודעות, פרשנויות וסיקור אירועים הנוגעים לכולם והיה מתעדכן כל שעות היממה. חוץ מעצם העדכון, פרסומים אלו תיעדו עבור התושבים את המהלכים ההיסטוריים שהם שותפים להם וחזקו את הרגשת השליחות.

ראש הצח"י ארגן פעילויות חברתיות ותרבותיות שבועיות, כגון: שיחה עם פסיכולוגית או רב, משחק, או סתם שיחה קבוצתית. בדרך כלל הייתה היענות רבה למפגשים החברתיים שארגנו ראשי הצוותים. רבים אמרו **שהרגשת הביטחון** "מהביחד" שנוצר במפגשים הללו חשובה להם מאוד ועוזרת להם להתמודד עם המצב הקשה. המפגשים השבועיים הועילו לוויסות המתח ונתנו לגיטימציה לבטא פחדים וחרדות. כאשר נוצרה דינמיקה טובה, האנשים הרגישו שהם יכולים לדבר **בגילוי לב** ולבנות בעזרת החברים

אסטרטגיות של התמודדות עם המצב. "במפגשים השבועיים יכולת להרגיש בתוך משפחה ולא עזוב או בודד. כל מפגש נתן כוחות חדשים" (תושבת נווה דקלים).

לא כל התושבים הגיבו באותו אופן לאירועי הטרור. היו חזקים יותר והיו כאלה שכל אירוע גרם להם עוד התמוטטות. במשך הזמן למדו הקהילות לזהות את החלשים יותר ויזמו עזרה ותמיכה מיוחדת בהם. כך, לדוגמה, ביישוב נווה דקלים הוחלט להוציא משפחה לשבוע נופש על חשבון הקהילה, מחשש שלא יחזיקו מעמד ללא רגיעה מהאירועים הביטחוניים. ילדים רבים סבלו מפחדים בגלל אירועי הטרור, אך בניגוד להורים, תגובותיהם היו גלויות יותר ובאו לידי ביטוי בתסמינים כמו הרטבה בלילה, גמגום, קשיי נשימה, פחד להישאר לבד בבית או ללכת לבד ברחוב, רצון לישון ליד ההורים ועוד. כמענה לכך, דאגו הרשויות למפגשים של הנחיית הורים בדרכי הטיפול בילדים, וכמו כן תוגברו השירותים הפסיכולוגיים ברמה האישית ונערכו סדנאות קבוצתיות לילדים. ריבוי המקרים הפחית במידה רבה את רגשות האשמה והאחריות האישית של ההורים כלפי הילדים והעבירו אותם לרמה הקהילתית. כולם עסקו בדרכי ההתמודדות עם הפחדים, והאפשרות לעזוב את היישוב על-פי-רוב לא עלתה כלל. ככל שהקהילה נעשתה מלוכדת יותר, פחתה הנטייה לקום ולעזוב. "מצד אחד מאוד פחדתי, עוד כשהייתי ילדה הייתי פחדנית. המקום הזה, החיים תחת הפצמרים ואיומי הטרור מקפיאם אותי. אני בסתר לבי יודעת שהמקום הזה הוא לא בשבילי, שאני פשוט צריכה לקום ולעזוב. אבל אז אני חושבת לאן אלך, איך אעזוב את הקהילה כאן, את חברות, את כל מה שבניתי לאורך זמן... אני נקרעת בתוכי, אבל כפי שאת רואה אני כאן, אני נשארת, אין מצב שאני אעזוב" (תושבת נווה דקלים).

עם פרוץ אירועי הטרור בחבל עזה, רבני היישובים תרמו רבות לחיזוק הרגשת הביטחון של המתיישבים ולגיבוש הקהילות, והעניקו תוכן אמוני ומשמעות רוחנית לחיים במקום במצב הקשה. "מאוד נעים לשמוע שיעורים שהמסר שלהם הוא של עידוד ושל הזדהות. אני מאוד מהר מתרגש כשמרעיפים עלי אהבה בגלל שאני נמצא שם בחזית. אני מרגיש עטוף באהבה מצד הרבנים, אני נהנה לשמוע אנשים שהתברכו בעצמות של נאומים. זה חשוב במיוחד במצב הביטחוני הקשה. הם מאוד מחזקים" (תושבת נווה דקלים). היו רבנים שהנהיגו מסיבות או תפילות הודיה לאחר אירוע שבו לא היו נפגעים. הרב טוויל מנצרים נהג לערוך מסיבת הודיה לאחר כל אירוע ביטחוני שתושבי היישוב לא נפגעו בו. מאחר שהיו הרבה אירועים כאלה נערכה מסיבה כזו כמעט כל שבוע ולפעמים כל יום. כל היישוב היה מתכנס בביתו של אחד הניצולים, כל אחד הביא כיבוד וגם כלי נגינה, הרב הזמין את האנשים לספר את פרטי האירוע ואחר כך אמר דבר תורה ודברי הודיה, תוך אזכור שמות כל הניצולים, ונערכה שירה בציבור. זה היה מאוד ספונטני, הורים הגיעו עם ילדים שכבר היו לבושים פיג'מות וישבו בצפיפות גדולה, ואפילו עמדו, אבל זה גיבש מאוד את הקהילה ונתן הרבה כוח לאנשים, והפך להיות כלי טיפולי. היישובים הדתיים חיזקו גם את רוחם של היישובים החילוניים על-

ידי אירועים ופעילויות משותפות. כך, למשל, נשות עצמונה קיימו פעילויות משותפות עם נשות רפיח ים ופאת שדה.

היו מקרים שבהם הרבנים נדרשו לפתור חילוקי דעות בתוך המשפחה והתערבו על מנת לפשר בין בני הזוג ולהשאירם ביישוב: "אנו עולים חדשים מצרפת, הגענו ישר לגוש קטיף, כאן קבענו את ביתנו בישראל, גרנו בשכונה המופגזת. בעלי קיבל הלם, רצה לעזוב את המקום. אני לא הסכמתי, התאהבתי במקום. זה הבית שלי, החברים שלי, הקהילה שלי. לא הייתי מוכנה לעזוב. בסוף הרב עשה פשרה בינינו, הסכמתי שנעבור לגור בשכונה אחרת ביישוב שהיא יותר בטוחה" (תושבת נווה דקלים).

בתקופה זו החל תהליך של חזרה לשורשים וחזרה בתשובה בקרב חלק מהמשפחות החילוניות ביישובי חבל עזה. רבים גדלו ביישובים של הפועל מזרחי מאזור הדרום, ובעקבות המצב הביטחוני התחזקו מהבחינה הדתית והקפידו יותר על קיום המצוות. חלק מהאנשים הוציאו את הטלוויזיה מהבית, הקפידו ללבוש ציצית וללכת לתפילה במניין ולשיעורים תורניים. התהליך לא היה יזום, אלא נבע מכך שאנשים בשעת מצוקה חיפשו במה להיתלות. כתוצאה מכך גם ביישוב החילוני ברובו, ניסנית, גברה הפעילות בבתי הכנסת עלה מספר המשתתפים בשיעורים ובהוצאות של רבנים, חבר הביא חבר, והקהילה הדתית ביישוב גדלה. האמונה הדתית עזרה להתמודד עם הפחד מאירועי הטרור, רבים אמרו תפילות כדי להפחית את הפחדים, ותפילות קירבו את האנשים אל הדת: "אני אומר 'בידך אפקיד רוחי', אני בידיים שלך, ברצונך תיקח, ברצונך תשאיר. זה הדבר היחיד שיכול להשאיר איזה שהוא רוגע, החיים שלי בידיים שלך" (תושב נווה דקלים). דרך להתמודדות אחרת הייתה בעזרת האמונה בגורל: "...ירו על הקירות. הרגשתי שאני פוחד. אמרתי לעצמי, בן אדם מת באיזשהו שלב בחיים, בגיל צעיר או מבוגר. מי שקובע מתי אדם מת זה לא צלף שניסה להרוג אותי, אלא הקב"ה. מבחינה אמונית אנו עושים את מה שמוטל עלינו, ואם החיים נקטעים באיזשהו שלב, זה עניין מבחינה אמונית, זה רצון ה' וזה מה שמחזיק אותי" (תושב נווה דקלים). מיעוט הנפגעים למרות ריבוי אירועי הטרור הוסבר על-ידי המתישבים כנסים גלויים משמים², מה שחיזק מאוד את אמונתם הדתית. רבים אמרו שאם יותר מ-5000, פצמ"רים כמעט ולא פגעו באף אחד, שום סטטיסטיקה בעולם לא תוכל להסביר זאת מלבד האמונה הדתית, ומי שראה זאת בעיניו, התחזק באמונתו.

2 דוגמאות נוספות ראה: מ' ביליג, (2005). ההתנתקות מחבל עזה בעיניהם של המתיישבים והמלצות לצמצום הפגיעה בהם, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים, עמ' 1-50; וכן בספר חיים מעל הטבע, הוצאת מדרשת נצרים.

תקופת אי-הוודאות

ההתמודדות עם אי-הוודאות הייתה מורכבת וקשה יותר מאשר עם אירועי הטרור. אם בתקופת הטרור ראו המתיישבים עצמם כשליחי מדינת ישראל העומדים בעוז ובמסירות נפש מול אויב הרוצה לפגוע באזרחי מדינת ישראל, עתה, בעוד פעולות הטרור נמשכות, לא זו בלבד שהם נדרשים לנטוש כל מה שבנו עשרות שנים, אלא גם נפגעה מאוד תדמיתם בציבור הרחב. השינוי המהותי שחל בעמדת הממשלה ביחס לחשיבות ההתיישבות במקום והפיחות בהזדהות ובתמיכה של הממשלה והציבור בקהילות – כל אלה יצרו חוסר אמון בין הקהילה לחברה הכללית וגרמו חילוקי דעות פנימיים בקהילות. כתוצאה מכך גבר חוסר הביטחון של חלק מחברי הקהילה בעצמם וביכולתם לעמוד במצבים קשים, והם הפכו לנטל על החברה. הדבר בלט בעיקר בקהילות שלא הייתה בהן הנהגה או אידאולוגיה חזקה שביכולתה להמעיט בחשיבותם של עמדות הממשלה והלכי הרוח בציבור הרחב ולהציע לחברי הקהילה הזדהות ותמיכה חלופיים.

המתחים הנפשיים והחברתיים גדלו יותר ויותר מרגע ההכרזה על החלטת הפינוי ועד לאחר הפינוי. במשך למעלה משנה ומחצה נעו תושבי חבל עזה בין תקווה לייאוש. לפני כל החלטה בעניין הפינוי בכנסת ובממשלה גברו הציפיות בקרב המתיישבים לשינוי רוע הגזרה, וככל שהתקרב מועד הפינוי גברו המתח והלחץ. אם בתקופת אירועי הטרור היה קונסנזוס לגבי תפקיד הקהילה, שנתפסה כעוטפת ומחבקת, כעת עמד תפקיד הקהילה במבחן חדש. לאיום המשותף על כלל תושבי חבל עזה לגבי עתידם, התווסף האיום על שלמות הקהילות עצמן. תכניות הממשלה כפי שהוצגו לציבור צידדו בפיזור הקהילות והוצעו פתרונות יחידניים למגורים בערים. תכניות אלו עוררו חרדות נוספות בקרב המתיישבים, שחלקם עזבו בעבר את העיר ובאו לחבל עזה כדי לחיות ביישוב קהילתי, ואחרים מעולם לא חיו בעיר. האפשרות שיאבדו ברגע אחד את מקום המגורים, הבית, הפרנסה והקהילה, חיזקה אצל המתיישבים את הרצון להיאבק על שלמות הקהילה. **הקהילה** נראתה לתושבים רבים כגורם היחיד שניתן **להישען עליו** אם הפינוי אכן יתממש, כפי שהוכח בתקופת אירועי הטרור. לכן הבטחת המשך קיום הקהילה הפכה למרכיב חשוב בחיזוק הקהילה יותר מאי-פעם.

בתקופה זו גדל לפיכך מספרן של **פעולות התרבות** שכללו שיחות, מסיבות בכל ראש חודש ובכל חג, יציאה של כל היישוב או כל הקהילה לנופש לימים אחדים. התקיימו ימי עיון וטיולים משותפים, וההשתתפות בהם הייתה כמעט מלאה, שלא כמו בשנים קודמות. פעילויות אלו היו מקור ללכידות חברתית שהולידה **הרגשת ביטחון** של להיות ביחד וגם תרמה לשיכוך הלחצים. נוסף להתארגנויות של כלל היישוב, היו גם יזמות של פעילות משותפת בתוך קהילות-המשנה.

פסיכולוגים **מתנדבים**³ ארגנו קבוצות תמיכה לקהילות שרצו בכך, כדי לספק למתיישבים כלי התמודדות עם מצבי לחץ ולאפשר להם לארגן את המחשבות בצורה רציונלית. בקבוצות אלו הובהר לחברי הקהילה שהמתחים שהם חווים הם טבעיים ונורמליים. בד-בבד הודגש היתרון שניתן להפיק מעצם ההשתייכות לקהילה. **הפעילויות החברתיות והתרבותיות** קיבלו גם הן משמעויות חדשות והפכו **לחוויות משותפות** ולחלק מבניית **הזיכרון הקולקטיבי** של המקום והקהילה. "החיפוש אחר החום של המדורה שיקף את הרצון של כולם להבנה הדדית, לחמימות משפחתית שאפשר לקבל בקהילה. זו קהילה מאוד נורמלית, כולם מזמרים [מרכלים] אבל כולם יושבים עם כולם" (תושב בדולח). באירועים אחרים ניתן פורקן למטענים רגשיים בעצמה רבה, שכללו גם הרבה הומור וציניות. "בחג פורים [שלפני ההתנתקות] הזמנו תזמורת, ואנשים שמחו והשתכרו, ממש כמו בכל שנה. אבל השנה זה היה משהו אחר, משהו מחשמל... הגיעו כתבים ועיתונאים. הם יצאו חפוי ראש כי לא היה עצב, הייתה שמחה... הם לא מבינים מה הביחד שלנו כקהילה יכול לעשות, איזה עצמות אתה מרגיש כשאתה והחברים שלך **כולם באותה בעיה**, באותה התמודדות, **שותפים לגורל**... היה הרבה הומור. שניים נכנסו לאותה חולצה והם הודיעו לכולם שהם מתחברים ולא מתנתקים" (תושבת נווה דקלים). גם ביישובים אחרים נחגג חג הפורים האחרון ברוח דומה. ביישוב גני טל, לדוגמה, המסיבה נערכה "ברוח שנות החמישים", למרות שהתושבים התנגדו לאפשרות ליישב את הנגב כחלוצים אם יפנו. כל תושבי היישוב התבקשו להתחפש לחלוצים שמקימים יישוב חדש. לדברי התושבים, כולם התחפשו והשתוללו מרוב צחוק.

בניגוד לתקופות הקודמות שבהן לא הייתה פעילות פוליטית רבה, בתקופה זו גדלה תדירות **המפגשים הפוליטיים** לחברי הקהילה. נערכו פגישות רבות של הסברה והעברת **מידע** הן ברמת היישוב והן ברמה של חבל עזה כולו. תושבים השקיעו זמן רב בפעילות מטה המאבק שגם הגדילה מצדה את הזדמנויות המפגש ביניהם. היה רצון גדול לעשייה, ומטה המאבק נטע בהם את התחושה שהם משתתפים בפעולה שעשויה לשנות את ההיסטוריה, למנוע או לפחות לעכב את תהליך ההתנתקות. פעילות זו נתנה לתושבים הרבה תעצומות נפש, הסיחה את דעתם מהיום שאחרי והפיח בהם תקווה. צעירים ומבוגרים עמלו יחדיו לילות וימים בגזירת בדים וצביעה והדבקה של אביזרים להפגנות ואירועים. בפעילות זו היו הזדמנויות **לגילוי לב** ושיחות נפש וגם **לוויכוחים אידאולוגיים** קולניים על דרכי פעולה ועל **אמונה**. גם בהפגנות עצמן, שלפעמים נמשכו מספר ימים ברציפות, התהדקו הקשרים בין החברים בקהילה. מצד אחד, כל אחד תרם **ככל יכולתו למען הכלל**, ומצד שני כל אחד **דאג לשני** והיה פנוי לשוחח, להתחלק

3 ארגונים כמו מהות, מענים, מרכז הטראומה וכן פסיכולוגים ועובדים סוציאליים פרטיים התנדבו לעזור לתושבי חבל עזה הן ברמה האישית והן ברמת הקהילה.

ברגשות ובעיקר להעביר את הזמן יחד. כל אלה חיזקו את הלכידות החברתית. עם התקרבותו של מועד הפינוי גבר המתח בתוך הקהילות ובין הקהילות, היו קהילות דוגמת כפר דרום, נצרים וגני טל, שהתחזקו והתגבשו בתקופה זו עוד יותר. הדבר בא לידי ביטוי בסולידריות פנימית רבה – "כולם דיברו ועשו אותו דבר", כל יישוב בדרכו. בכפר דרום, לדוגמה, התרכזו במאבק, בנצרים המשיכו לבנות ובגני טל תכננו את העתיד. ביישובים אלו הוחלט שהקהילה תישאר מאוחדת גם בעתיד,⁴ יהיה אשר יהיה. גישה זו הקלה מבחינות רבות על התושבים כי הכוחות הנפשיים התמקדו בעשייה חיובית ולא במתחים פנימיים. היו **אספות חברים** רבות, והיה ברור לכולם שדעת הרוב היא שתקבע. האספות אפשרו לתושבים להתבטא בצורה גלויה ולשחרר לחצים, גם אם דעתם לא התקבלה בסופו של דבר.

היו קהילות שבהן התגלו כעת פערים שאינם ניתנים לגישור בין קבוצות ובודדים בתוך היישוב. היו קבוצות ומשפחות בודדות שהחליטו להתפנות מרצון לפני מועד הפינוי והחלו לארוז את חפציהן. ביישוב ניסנית היו יחסית הרבה מקרים כאלה, ואיש לא ניסה לעצור בעד המתפנים. ביישוב רפיח ים היו חילוקי דעות ומריבות בין התושבים עד כדי הרגשה שהיישוב עומד להתרסק. בנווה דקלים, מי שרצה לעזוב ואמר זאת בגלוי, **הטילו עליו חרם** ואפילו איימו עליו. עזיבה נתפסה בעיני האחרים כפגיעה במאבק של יישובי חבל עזה. התגובות לכך היו תדהמה וכעס, והיו שראו זאת כבגידה. עם הזמן התמתנה ההתייחסות השלילית, והגישה נהייתה סלחנית יותר. ככל שהתקרב מועד הפינוי, עמדת היישוב כלפי המשפחות האלו השתנתה, והחלו להתייחס אליהן כאל "גיבורים שהחזיקו מעמד עד כה". למרות זאת, כל ידיעה על חתימה עם גורמי ממשלה יצרה אווירה קשה אצל השאר. ככל שהיישובים היו הטרוגניים יותר מבחינת מאפייני האוכלוסייה, כך היה קשה יותר להגיע להבנות ולהסכמות בשלב זה. ברוב המקומות הייתה הסכמה להמשיך את החיים כרגיל, לשלם מקדמות לרישום הילדים לשנת הלימודים הבאה, ובעיקר לא לארוז. היו יישובים שבהם כמעט ולא היה איש שארז, ויישובים אחרים שבהם אנשים רבים התלבטו בעניין. רבים דיווחו על חשש ללכת נגד דעת הרוב ביישוב, ועל הלחץ החברתי הסמוי. "בתוך תוכי רציתי לארוז כי חשבתי שזה לא נכון לזרוק הכול. אבל כולם מסביב הפגינו סלידה מצעד כזה. בהתחלה ארזתי בגנבה, אחר כך הפסקתי, הרגשתי לא בסדר, לא רציתי שיסתכלו עלי בעין לא טובה" (תושבת נווה דקלים). "הייתה החלטה שלא אורזים, שהכול נשאר במקום. היה לי קשה לקבל את זה, אבל לא רציתי להיות שונה, לא ארזתי כלום. ידעתי שבעתיד אני אצטער על זה, אבל לא רציתי ללכת נגד החלטת הקהילה" (תושבת קטיף).

4 למרות שבסופו של דבר חלק מקהילות אלו התפצלו.

בתקופת אי-הוודאות לגבי עתיד היישובים, הרבנים הגדילו את היקף השיעורים התורניים לחיזוק הביטחון העצמי של התושבים. הם עודדו עזרה ותמיכה הדדית בין התושבים ושמירה על מסגרת הקהילה, בעיקר על-ידי מתן משמעות דתית וערכית לחיים במקום. הם אמרו שאדם לא נולד סתם למקום מסוים או לתקופה מסוימת, אלא הקב"ה יודע שהם מתאימים לשאת במשימה זו. האמירה הזאת נתנה הרבה ביטחון וכוח לחלק ניכר מהמתיישבים. הדאגה מפני הפינוי האפשרי הגבירה את מספר המשתתפים בשיעורים תורניים. תופעת ההתחזקות הדתית נמשכה גם בתקופת אי-הוודאות וככל שקרב מועד הפינוי. רבים הקפידו יותר בקיום מצוות ונהיו קשובים יותר לרבנים. היו שהאמינו שזוהי תקופת ניסיון, שהקב"ה בוחן את יכולת עמידתם. דפי ההסבר שהופצו ביישובים בחבל עזה הכילו מעתה, נוסף למסרי החיזוק מהבחינה הרעיונית, גם מוטיבים של אחווה והזדהות עם התושבים: "הקב"ה אוהב אותנו ועושה לנו את כל הנסים הללו כדי לגלות ולהצמיח מתוך המציאות המסובכת שלנו דברים נשגבים, שכרגע אין לנו מושג מהם" (דעת תורה, ועד רבני גוש קטיף, אדר תשס"ה). התושבים תוארו כגיבורי הדור שמוסרים את נפשם על קידוש ה', העם והארץ. המתיישבים תוארו גם כשליחי ה' שבאו למלא ייעוד של לימוד תורה לשמה וקיום מצוות בהידור, בישרות הליכות, ומתוך אחריות ציבורית לשמירתה של אחדות האומה, אחדות התורה ושלמות הארץ. "לאחינו ואחיותינו תושבי גוש קטיף היקרים, האהובים והנעימים, הגיבורים האמתיים של דורנו, ה"ו". זקיפות הקומה, הגבורה והנחישות, עוז הרוח והאיתנות, כוח העמידה והדבקות המוחלטת בריבון העולמים של מתיישבי חבל עזה, הם-הם אשר הביאונו עד הלום, והם-הם קידוש ה' הגדול ביותר של תקופתנו" (הרב קמינצקי, תשס"ה).⁵

לאחר ההפגנה הגדולה בכפר מימון בסוף יולי 2005, החלו דיונים פנימיים כמעט בכל היישובים לגבי המשך הדרך. רוב רבני היישובים המליצו לא לארוז את החפצים עד כמה שאפשר. היו רבנים שחשבו אחרת. היה רב שהחל לארוז את חפציו לעיני כול בבוקר של תשעה באב, כדי שמי שמרגיש צורך לארוז לא יחשוש ויעשה זאת גם הוא. הרב טל, מרגע שהבין שהפינוי יתבצע, הזדרז להגיע בעקיפין להסדר עם המנהלת כדי שחברי קהילתו יסבלו פחות ככל האפשר. ובהתקרב מועד הפינוי, רבנים רבים מחוץ לחבל עזה ראו צורך לסייע בתמיכה מורלית ורוחנית לתושבי חבל עזה על-ידי שהייתם שם, על-ידי מתן שיעורים ביישובים השונים ועל-ידי שיחות אישיות. ואכן מאות רבנים הגיעו ליישובים בחבל עזה והעניקו תמיכה נפשית ורוחנית למפונים כדי לחזק את רוחם.

שלוש גישות שונות התפתחו אז בין המתיישבים לגבי המשך הדרך לאחר הפינוי. מצדדי

5 הרב ' קמינצקי, הרב האזורי של חבל עזה, ועד רבני גוש קטיף, בחוברת: "מהתנתקות להתחברות, שאלות ותשובות בענייני השעה", ז' אדר א' תשס"ה.

הגישה הראשונה טענו שרוח גוש קטיף ניצחה במאבק כיוון שלא הצליחו לשבור את רוחם של המתיישבים. לכן, "על כל עקירה תבוא נטיעה מחדש". מטרתם היא להקים **יישובים חדשים ברוח גוש קטיף**, יישובים חלוציים המושתתים על ערכי תורה ועבודה ומוסר שיהוו דוגמה ומופת לכל הארץ. הרב של עצמונה אמר שלמחרת ההתנתקות יש להניף דגל חדש ולהקים מתוך שליחות לאומית יישובים חזקים כמו יישובי גוש קטיף, המבוססים על אמונה חזקה, בלי סמים, עם לימוד תורה בכל מקום ובכל מצב. "זה האור שיקרין על עם ישראל, לאו דווקא מפגשי פנים אל פנים... החוכמה היא ליצור עצמה ולהביא את העצמה לכל מקום. זה הרעיון. וכאן התחילה הרפואה שלנו, כך נשמרה השפיות, אנשים המשיכו לחייך" (תושב עצמונה).

מצדדי הגישה השנייה טענו שהמאבק נכשל ושיש ללמוד מלקחי ההתנתקות את הצורך להתחברות מחדש עם הציבור הרחב. כנגד הבידול שבעבר יש להתנחל בלבבות של כלל עם ישראל. לפיכך **השליחות החדשה** היא הקמת יישובים במרכז הארץ, סמוך לאוכלוסייה הכללית, והשפעה על-ידי התקרבות ודוגמה אישית. זאת מתוך ההכרה שגזרת הניתוק מהארץ, מהעם ומהתורה, באה להבהיר ולחדד את המצב הקשה והמתדרדר שבו נמצא עם ישראל כיום, כשהתרבות המערבית משתלטת עליו והורסת בו כל חלקה טובה. ההתחברות לעם ישראל צריכה להיות התחברות של איש לרעהו, התחברות לערכים ולשורשים של העם ולאוקיו. "לעת כזו חובה גדולה, אך לא פחות זכות גדולה, היא לנו להרים את נס ההתחברות, ללכת מבית לבית ולחבר נשמה לנשמה ולהביא מזור לחולי העם על-ידי בניית הקומה הנוספת, קומת הקודש שתופיע מתוך ההתחברות" (הרב קמיניצקי, *דף לתושבי הגוש*, חנוכה תשס"ה).⁶

מצדדי הגישה השלישית טענו שהמתיישבים תרמו די והותר למדינה, וזו לא ידעה להעריך מה שעשו, ולכן החליטו שכעת יעשו בעיקר לביתם. בשלב זה הבינו הרבנים שלא כולם יוכלו לעמוד בלחצים, ולכן אמרו שמי שישאר במקומו יבורך, אבל מי שמרגיש שלא יוכל להחזיק מעמד, שייקח את משפחתו ויעזוב. "אמרנו: 'קדוש ייאמר לו' הוא גיבור שהחזיק מעמד עד כה!" (הרב קמיניצקי).

לקראת הפינוי אורגנו **טקסים** אישיים וקהילתיים לפרידה מהמקום, ולפעמים הייתה זו ההתכנסות האחרונה של כלל הקהילה. לפי התיאורים של תושבי היישובים השונים, הטקסים כללו הרבה בכי, חיבוקים וסיפורי **זיכרונות משותפים**. "הרגשת האחוה העפילה על כל המשקעים, על כל הריבים הקטנים. לפתע כולם הבינו שיש פה סיום של דרך משותפת, פרידה ממקום שאליו אין חזרה, משהו מאוד סופי. קהילה שהופכת לזיכרון, וזיכרון ששייך רק לקהילה" (תושבת בדולח). היישובים שבחרו לחכות לפינויים על-ידי כוחות הביטחון ערכו **אספות חברים** שבהן הוחלט כיצד ינהגו ביום הפינוי. כל

6 אמנם, דברים אלו נאמרו עוד לפני ההתנתקות, אך לאחריה קיבלו משנה-תוקף.

ישוב התארגן בצורה אחרת, כדי לעצב זיכרון שיאפיין את ייחודה של הקהילה. "היה חשוב לנו שהפרידה תהיה בצורה מכובדת, שזה יהיה זיכרון מחולל לכל מי שיהיה נוכח שם ולכל מי שיצפה בנו דרך התקשורת. רצינו שקהילת נצרים תחדור לזיכרון הקולקטיבי הלאומי, תיחקק בזיכרון של עם ישראל כקהילה מגובשת, כקהילה ערכית, אמונית ומאוד ממלכתית... ידענו שאנו הולכים ביחד כקהילה לאן שהקב"ה מוביל אותנו, וזה נתן לנו הרבה כוח" (תושב נצרים).

לאחר הפינוי

עצמת הטראומה של הפינוי היכתה בהלם גם את מי שניסו לכאורה להתכונן לכך וחתמו על הסכמים עם גורמי הממשלה, וגם את מי שלא האמינו שהפינוי אכן יתבצע ולא התכוננו כלל. רבים מהמפונים ציינו שהם חשים זרות ושונות כלפי שאר אזרחי ישראל שלא עברו אותה החוויה הקשה ושהם מרגישים שהאחרים לעולם לא יוכלו להבין אותם. היו שתיארו עצמם כאדם שעבר פיגוע והוא פגוע נפשית לכל חייו. לכן, ההשתייכות לקהילה קיבלה משמעויות חדשות לאחר הפינוי. רבים תלו בהמשך השתייכותם לקהילה את הסיכוי להשתקמותם, ורבים חזרו וראו בקהילה גוף יציב ומוכר שניתן להישען עליו בעת מצוקה. עוד התברר לאחר הפינוי, שכוחה של קהילה אינו תלוי במקום ושהיא יכולה להמשיך ולהיות משמעותית גם בבית הארחה או במלון, במעונות סטודנטים או באוהלים. במקרים רבים, הקהילה הפכה לדבר הבטוח ביותר שניתן להישען עליו.

עם זאת, היו קהילות שנחלקו בתוכן על רקע אידאולוגי לגבי המשך הדרך, או על רקע חוסר שביעות רצון מאופן קבלת ההחלטות של מנהיגי הקהילה בעניין זה. קהילות אלו התפצלו לפי "קבוצות מחלוקת" שהיו קיימות ביישוב עוד לפני אירועי הטרור.

ככל שקהילה הייתה מגובשת יותר לפני ההתנתקות, כך גדלה התמיכה והעזרה שהייתה מסוגלת להעניק כעת. ככל שהמסגרת הקהילתית דמתה לזו שהייתה לפני ההתנתקות, היה קל יותר לתושבים להסתגל למצבם החדש. היישוב גני טל עבר בשלמותו לבית ההארכה בחפץ חיים, והיישוב נצרים עבר בשלמותו למעונות המכללה האקדמית יהודה ושומרון באריאל. בשני המקרים ציינו התושבים שיחסית ליישובים האחרים, מצבם טוב יותר. הקהילות המשיכו לתפקד כבעבר. פונקציות ציבוריות כמו בית הכנסת וגני ילדים שהמשיכו לפעול בדומה למה שהיה, העניקו לתושבים הרגשת כוח וביטחון שעזרו מאוד להסתגל למיקום הזמני. המשך פעילויות התרבות, שהתמקדו בעיקר בטיפול בדילמות השעה ובערבי זיכרון, וכן אספות החברים וקבוצות התמיכה צוינו גם הן כגורם חשוב ומרגיע, שאפשר את הסדרת היחסים החברתיים מחדש, תוך פתרון סכסוכים וויסות לחצים. ביטוי החרדות במסגרת הקהילתית סייע מאוד בהתמודדות אתן. "אדם בן 58 אמר, אני מפחד מהמעבר לקרווילה, אני מפחד לפתוח

את המכולה לראות מה יש שם בפנים. ואז כולם הזדהו אתו ואמרו שגם להם יש חששות דומים. הכול התפרץ החוצה וזה היה מדהים. כולנו נוכחנו לראות כמה חשובה הקהילה, זאת למרות שתמיד היינו קהילה מאוד מלוכדת ומגובשת... החוסן שהיה לנו לפני ההתנתקות עוזר לנו עכשיו. רק בזכות מה שהיה לנו, אנו יכולים להמשיך הלאה" (תושבת גני טל).

כללים אלו פעלו גם כאשר התנאים הפיזיים היו קשים. דוגמה לכך הם תושבי אלי סיני שחלקם הגדול החליטו לאחר הפינוי להתגורר באופן הפגנתי באוהלים עד שיוצע להם פתרון חלופי המקובל עליהם. כולם ציינו עד כמה מצבם טוב יותר מאלו שעברו לגור במלון, ללא הקהילה. "החיים באוהלים אינם פשוטים, לא כקהילה ולא כמשפחה פרטית. למרות זאת, אף אחד לא נשבר. זה לא אומר שאין בכי, התפרצויות של זעם, אבל הכול בסביבה תומכת ומגנה... ואתה מתגבר יחד עם הביחד המיוחד הזה... יש מחויבות הדדית בין האנשים... נסעתי לאשקלון, ראיתי שאנשים מבליים, יושבים ואוכלים במסעדות, כאילו כלום לא קרה. פשוט ברחתי משם. הגעתי לכאן למקום הלא נורמלי שלנו, לאוהלים.⁷ פה הרגשתי בסדר, הרגשתי שטוב לי" (תושבת אלי סיני). לעומתם, אלו שהגיעו להסדר עם גורמי הממשלה לפני הפינוי ועברו להתגורר בדירות שכורות באופן עצמאי, הרבו לציין שהקהילה חסרה להם מאוד. למרות תנאי דיור משופרים יחסית, וילות ודירות מרווחות, הם הגדירו את עצמם כ"מסכנים ואומללים" ותיארו את בדידותם בגלל היעדר השכנים והקהילה. רבים דיווחו שהם מרבים להתקשר לחברים מהקהילה המתגוררים במקומות אחרים, כי רק אתם יש להם שפה משותפת. "חברים עברו לגור במושב. יש להם בית גדול, הם לקחו את כל החפצים שלהם. שניהם עובדים, לכאורה הכול נראה בסדר, אבל לא... הם שבורים הרבה יותר מאתנו שאנו במלון, הם מרגישים כל כך לבד" (תושב נווה דקלים).

לפעמים, לדבקות בקהילה היה גם חיסרון, וזאת כאשר האתגרים שמנהיגי היישובים הציבו לגבי ההתיישבות מחדש היו גדולים מדי ולא התאימו לכל חברי הקהילה. הדבר בלט במיוחד בקהילות שבחרו לעבור לנגב. לפעמים, המיקום היה מרוחק מאזור מיושב ומסודר, רחוק ממשפחה וממקור פרנסה, כדוגמת אתרי הקרוונים ביתד וביבול.⁸ לפעמים, התנאים הפיזיים הקשים לא התאימו לכל המשפחות, למשל האוהלים שאליהם עברו תושבים מעצמונה ומאלי סיני. למרות זאת, כאשר נבחנו הקשיים הללו מול הצורך בתמיכה החברתית, נמצא שהקשר לקהילה היה כל כך חשוב, שלא עלה על הדעת לעזוב אותה. מתיאורי המתיישבים ניתן ללמוד שבכל קהילה היו גם תושבים "חלשים" שמאז ומתמיד היו תלויים בקהילה וביישוב, ולכן האפשרות שיעזבו את הקהילה לא עמדה על הפרק, כי הם הרגישו תלויים בקהילה גם לפני הפינוי. גם אבדן

7 חלק מתושבי אלי סיני התמקמו באוהלים בצומת יד מרדכי.

8 אליהם עברו חלק מתושבי עצמונה ונצרים.

מקורות הפרנסה של התושבים הגדיל את תלותם בקהילה. רק לבעלי הדימוי העצמי האיתן, שפרנסתם לא נפגעה, היו אומץ ויכולת לנצל את ההזדמנות ולעזוב את הקהילה.

מפונים רבים, בעיקר תושבי נווה דקלים, פוזרו באופן אקראי בין בתי מלון שונים, כפתרון דיור טרום-זמני שנמשך חודשים רבים. בבתי מלון רבים נוצרו במהרה קהילות מקומיות חדשות וזמניות, שהיוו מקור חלופי של **תמיכה ועזרה** למפונים והקלו את הסתגלותם למקום החדש. המפונים התקבלו באהבה ובחום גם על ידי מפונים אחרים שלא בהכרח הכירו קודם, "התחבקנו ובכינו ביחד, הייתה שם אחוות הכתומים המפונים" (תושבת נווה דקלים). בכל מלון היה לקהילה אופי משלה וכללי התנהגות אחרים, ונרקמו יחסים שונים בין בעל המלון והמפונים. הרכב אוכלוסיית המפונים היה שונה בכל מקום. הדאגה ההדדית באה לידי ביטוי **בהעברת מידע** חשוב מהאחד לשני, ובשימוש **כאוזן קשבת וכיד תומכת**. לא כולם מצאו את מקומם בקהילות החדשות הללו, יש שהסתגרו, והיו כאלה שמרוב "דאגה לאחרים" הפכו למטרד. מגבלות המלון יצרו קהילה צפופה, כולם ראו מה בצלחת ובשקית הכביסה של השני, ואיך התנהלו המשפחות. לא הייתה מספיק פרטיות, והמחיצות בין אנשים נפלו. אנשים התערבו בחינוך הילדים של האחרים והעירו הערות מיותרות. למרות זאת **התלות בקהילה** הזמנית הייתה גדולה. משפחות שנאלצו לעזוב את המלון, או שעזבוהו מרצונם, המשיכו לבוא ולבקר במלון, כי רצו ככל הנראה להישאר קשורים לקהילה. קהילות חדשות-ישנות נוצרו גם באתר הקרווילות בניצן. אתר ניצן הוא גדול ומאוכלס על ידי מפונים מרוב היישובים בחבל עזה, אוכלוסייה הטרוגנית ביותר. בשלב זה נראה שהבעיות המשותפות הן הגורם המלכד העיקרי בין המפונים השונים, כמו בעיות של חינוך, תחזוקת הקרווילות, המחסור במבני ושירותי ציבור, אך בעיקר המחסור במקורות תעסוקה. היו קהילות שהתארגנו מראש מתוך כוונה לחיות בסביבה אנושית מוכרת ככל האפשר, והיו שהתחברו במקום.

כאמור, חלק מהקהילות פוזרו לכל עבר לאחר הפינוי, אחרות פוצלו למספר חלקים ורק בודדות נשארו בשלמותן. מקצת המפונים טולטלו מדיור זמני אחד לדיור זמני אחר, מבלי שיידעו מה יהיה פתרון הקבע עבורם מבחינת מקום מגורים ותעסוקה, ונוצרו אצלם בעיות חומריות ונפשיות רבות. בדיקה ראשונית הראתה שהיו בני נוער שלאחר ההתנתקות אבדה להם אמונתם ופרקו מעליהם את הדתיות, אבל התופעה לא הייתה גורפת אצל בני הנוער ולא כללה מבוגרים. והיו שאמרו שהם במשבר אמוני בעקבות האירועים, אך ממשיכים לחפש תשובות לשאלות המטרידות אותם וממשיכים לקיים את המצוות. בשלב זה החליטו תשעה מתוך 14 רבני היישובים, על אף שרובם פוטרו בינתיים ממשרותיהם, וארבעה ראשי מוסדות תורניים להמשיך **בתמיכתם המורלית והאמונית** במתיישבים המפונים, והעניקו להם **כוח נפשי** להתמודד עם המצב הקשה. הרבנים גם סייעו להם להתוות את **דרך ההמשך** שהתבררה כחשובה

ביותר לחוסן רוחם של המפונים. אך היה גם מיעוט בין הרבנים שלא מצא את הכוח הנפשי לעמוד מול מצוקתם של המפונים.

השתנות ההון החברתי מתקופה לתקופה

המחקר התייחס לארבע תקופות שונות בחבל עזה: התקופה שלפני פרוץ אירועי הטרור; תקופת אירועי הטרור; תקופת אי-הוודאות לגבי עתיד היישובים; לאחר הפינוי. להוציא התקופה של הקמת היישובים, בכל שאר התקופות אימו גורמים חיצוניים על הקהילות האלו וחוללו בהן שינויים. כמו במצבי משבר אחרים, גם כאן תהליכים חברתיים שבדרך כלל נטמעים בשגרת היום-יום, עלו והפכו לחלק חשוב מהשיח החברתי. דרך תפקודן של הקהילות והדינמיקה הפנימית שהתפתחה בתקופות השונות, השתקף תהליך ההבניה של ההון החברתי בקהילה ותרומתו להתמודדות התושבים עם קשייהם בכל תקופה ותקופה. השונות בין הקהילות מבחינת גודלן, מידת ההטרוגניות של מאפייני האוכלוסייה, ובעיקר מבחינה אידאולוגית ודתית – הסבירה היטב את תהליך ההבניה הזה.

התקופה שלפני פרוץ אירועי הטרור

בתקופה זו, התבטא ההון החברתי בעיקר בפעילות החברתית-קהילתית, בקשרים הבלתי פורמליים ובמחויבות וציפיות הדדיות. ביישובים הדתיים הוא התבטא גם בהשתתפות בפעילות הדתית, כצפוי ביישובים קהילתיים בתנאים נורמליים וללא מתחים חיצוניים.

תקופת אירועי הטרור

בתקופה זו התחזקו מאוד הפעילות החברתית, הקשרים הבלתי פורמליים וההשתתפות בפעילות הדתית. מלבד זאת חלה התחזקות בולטת של המחויבות והציפיות ההדדיות, של יחסי האמון והאלטרואיזם, של ההתנדבות והפעילות למען הקהילה. כמו כן התחזקו סמכותם של המנהיגים ושיתוף הקהילה במידע. מבחינת המרכיבים הסובייקטיביים, התחזקו החוויות המשותפות, גילוי הלב, רגשי האחוה וההזדהות, שותפות הגורל, האמונה הדתית, השליחות האידאולוגית והדתית והרגשת הכוח והביטחון. כל אלה שיקפו את ההתלכדות וההתארגנות של הקהילות כנגד האיום החיצוני של הטרור.

תקופת אי-הוודאות

כל הגורמים שהתחזקו בתקופת אירועי הטרור הוסיפו להיות חזקים גם בתקופה זו, להוציא המחויבות והציפיות ההדדיות ויחסי אמון, וכן סמכות המנהיגים והרבנים. אלה

נחלשו ביישובים מסוימים עקב חילוקי דעות ביחס למידת שיתוף הפעולה הרצוי עם גורמי הממשלה ולהמשך הדרך הרצוי. כנגד זאת התחזקה ההשתתפות בפעילות פוליטית, שכמעט ולא הייתה קיימת קודם. מבחינת המרכיבים הסובייקטיביים, נחלשו בחלק מהיישובים הרגשת האחוה וההזדהות והרגשת השליחות הדתית והאידיאולוגית, וכן הרגשת הכוח והביטחון, בשל המחלוקות. כתגובה לכך, בחלק מהיישובים הדתיים הפעילה ההנהגה לחץ חברתי נגד החתימה על הסכם עם המנהלת ונגד אריזת החפצים לפני מועד הפינוי, אבל סמוך למועד הפינוי הוסר הלחץ. ביישובים שאינם דתיים לא הופעל כלל לחץ חברתי בעניין זה.

לאחר הפינוי

רוב הקהילות המשיכו להתקיים⁹ גם לאחר הפינוי, על אף התפצלותן ופיזורם של תושבי הקהילה במקומות רבים. בתקופה זו, שבה רוב התושבים התגוררו בדיור טרום-זמני, נחלשו הפעילות החברתית הקהילתית וההשתתפות בפעילות פוליטית. עם זאת התחזקו הקשרים הבלתי פורמליים, בעיקר בגלל השהייה יחד בדיור הטרומים-זמני. סמכות המנהיגים והרבנים נחלשה בחלק מהקהילות, והיו מקרים שהרבנים התחלפו בעקבות הפינוי. בדרך כלל נפגעו מאוד האלטרואיזם, ההתנדבות והפעילות למען הקהילה כתוצאה מהפינוי או בגלל הקריסה במצבם האישי של המפונים, והם נזקקו לסיועם של מתנדבים מאזורים אחרים בארץ. מבחינת המרכיבים הסובייקטיביים, החוויות המשותפות התעצמו בעקבות טראומת הפינוי, כמו גם גילוי הלב, רגשי האחוה וההזדהות והרגשת שותפות הגורל, שהפכו לנחלתם של כל המפונים מיישובי חבל עזה. האמונה הדתית נחלשה במקרים מסוימים, ואילו הרגשת השליחות הדתית והאידיאולוגית נעלמה אצל חלק מהמתישבים, בעוד שאחרים מצאו להם אתגרים ויעדים חדשים. תופעה זאת מסבירה את פיצול הקהילות במקרים רבים. הרגשת הכוח והביטחון פחתה אצל כולם. התברר שדווקא המדדים הסובייקטיביים ציירו תמונה נאמנה של עצמת המשבר האישי שהפינוי גרם לתושבים. לוח 2 מסכם את השתנות ההון החברתי ביישובי חבל עזה בכל אחת מארבע התקופות על-פי התחזקותם והיחלשותם של מרכיבי ההון החברתי.

9 לפי דו"ח מנהלת סל"ע למעלה מ- 85% מהמתישבים פנו לפתרונות קהילתיים במסגרת סעיף 85 של חוק פינוי פיצוי.

לוח 2: התפתחות ההון החברתי על פי מרכיביו בתקופות השונות

התפתחות ההון החברתי	התקופה
<p>התחזקו פעילות חברתית קהילתית (עד לגידול היישובים) קשרים בלתי פורמליים מחויבת וציפיות הדדיות</p> <p>לא השתנו השתתפות בפעילות הדתית</p>	<p>לפני פרוץ אירועי הטרור</p>
<p>התחזקו פעילות חברתית קהילתית קשרים בלתי פורמליים מחויבות וציפיות הדדיות, יחסי אמון אלטרואיזם, התנדבות למען הקהילה שיתוף הקהילה במידע סמכות המנהיגים חוויות משותפות הרגשת גילוי לב הרגשת אחווה והזדהות הרגשת שותפות הגורל הרגשת הכוח והביטחון השתתפות בפעילות הדתית אמונה דתית וקיום מצוות שליחות אידיאולוגית ודתית</p>	<p>תקופת אירועי הטרור</p>
<p>התחזקו השתתפות בפעילות פוליטית לחץ חברתי (בחלק מהיישובים) השתתפות בפעילות הדתית אמונה דתית וקיום מצוות (בחלק מהיישובים)</p> <p>נחלשו מחויבות וציפיות הדדיות, יחסי אמון (בחלק מהיישובים) סמכות המנהיגים (בחלק מהיישובים) הרגשת אחווה והזדהות (בחלק מהיישובים) הרגשת הכוח והביטחון (בחלק מהיישובים) סמכות הרבנים (בחלק מהיישובים) שליחות אידיאולוגית ודתית (בחלק מהיישובים)</p>	<p>תקופת אי-הוודאות</p>

<p>לא השתנו פעילות חברתית קהילתית קשרים בלתי פורמליים אלטרואיזם, התנדבות למען הקהילה שיתוף הקהילה במידע חוויות משותפות הרגשת גילוי לב הרגשת שותפות הגורל</p>	
<p>התחזקו קשרים בלתי פורמליים חוויות משותפות הרגשת גילוי לב הרגשת אחווה והזדהות הרגשת שותפות הגורל</p> <p>נחלשו פעילות חברתית קהילתית אלטרואיזם, התנדבות למען הקהילה השתתפות בפעילות פוליטית סמכות המנהיגים (החלק מהישובים) לחץ חברתי סמכות הרבנים (בחלק מהישובים) אמונה דתית וקיום מצוות (בחלק מהישובים) שליחות אידאולוגית ודתית (בחלק מהישובים) הרגשת הכוח והביטחון השתתפות בפעילות דתית (אצל חלק מבני הנוער) לא השתנו מחויבת וציפיות הדדיות, יחסי אמון (בחלק מהישובים) שיתוף הקהילה במידע השתתפות בפעילות הדתית (אצל אחרים)</p>	<p>לאחר הפינוי</p>

השוואה בין תיאורי המתיישבים את הפעילות הקהילתית בתקופות השונות מלמדת שההון החברתי בקהילה אינו דבר סטטי אלא תהליך דינמי הלוּבש ופושט צורה בהתאם לאירועים פנימיים וחיצוניים שעוברים על הקהילה. נמצאו הבדלים בין מרכיבי ההון החברתי או הבדלים בדגש שניתן להם בכל תקופה ותקופה. מהממצאים עולה שההון החברתי אינו תלוי-מקום, אלא הוא "נכס" של הקהילה שיכול להמשיך להתקיים ולפעול גם כאשר השתנתה הסביבה הגאוגרפית. הדבר בלט במיוחד

בקהילות שבהן הייתה עזרה הדדית ומחויבות הדדית עמוקה לפני הפינוי; אלה המשיכו להתקיים גם במקום החדש שאליו הגיעה הקהילה לאחר הפינוי. בקהילה כזו, התנאים הפיזיים או הסביבתיים במקומות החדשים שאליהם הועברה הקהילה לא השפיעו ביותר על ההון החברתי שלה. בקהילות שבהן ההון החברתי היה חזק דיו, הוא הוסיף להתקיים גם כאשר הקהילה התפצלה בגלל הכוונת גורמי הממשלה או בהסכמתם ומרצונם של התושבים. במקרים אלה, ההון החברתי של הקהילה המשיך להתקיים בו-זמנית במקומות גאוגרפיים שונים ומרוחקים, ונשמרו סמכות הרבנים ומנהיגי היישוב וכן החברות והאחריות ההדדית. סביר להניח שככל שיחלוף זמן ויצטמצמו הזדמנויות המפגש בין חברי קהילות שהתפצלו, ייחלש ההון החברתי המשותף ויתבסס בעיקר על הזיכרון הקולקטיבי המשותף לכולם.

5 השפעת ההון החברתי על ההתמודדות עם מצבי משבר

למתחים ולקשיים שמתיישבי חבל עזה היו נתונים בהם למעלה מחמש שנים, אין כנראה אח ורע באוכלוסייה אזרחית בחברה המערבית הפוסט-מודרנית, להוציא מקרים של אסונות טבע גדולים. למרות זאת, תושבים רבים הצליחו להמשיך ולקיים חיים קהילתיים פרודוקטיביים ותרבותיים בכל אחת מהתקופות: בתחילה, על אף הסיכון המתמיד של היפגעות מפעולות טרור יום-יומיות, ולאחר הכרזת ראש הממשלה על תכנית ההתנתקות, כאשר התווסף האיום של פינויים מבתיהם, ממשקיהם וממקורות פרנסתם למקומות לא ידועים שלא הוכנו כחלופות מתאימות לקליטתם.

המסתכל מבחוץ יתקשה להבין מאין שאבו כה רבים מתושבי חבל עזה תעצומות נפש לעמוד בתלאות האלה? כיצד קרה שלא נשברו ועזבו מרצונם, ומדוע ניהלו מאבק אזרחי עיקש אך דמוקרטי נגד הפינוי, ללא אלימות, ועם קומץ בלבד של "נוטשי מערכה" כיצד הצליחו לא לאבד צלם אנוש לאחר פינויים ופיזורם על פני הארץ במגורים "טרם-זמניים" בלתי מתאימים וללא תעסוקה? רובם הגדול של המתיישבים מחפשים כעת דרך להשתקם מבחינת הפרנסה ומגורי הקבע.

דומה שניתוח ההון החברתי על מרכיביו במחקר זה יכול ללמד על כך ולהסביר במידה רבה את מקור תעצומות הנפש. ראשית, כמעט כל ההתיישבות בחבל עזה הייתה בנויה על קהילות ועל קהילות-משנה, קהילות מלוכדות, שלכידותן עוד התחזקה עם פרוץ אירועי הטרור. בקהילות אלו שררו יחסי מחויבות הדדית ויחסי אמון, שאפשרו גם ציפיות הדדיות ועודדו פעולות התנדבות. הייתה בהן פעילות חברתית-קהילתית מפותחת שחיזקה את הקשרים בין התושבים. עם זאת, המרכיב הדומיננטי בהון החברתי היה ככל הנראה הגורם הדתי והאידיאולוגי, אף שלא כל היישובים היו דתיים. גורמים אלו ציידו את התושבים במערכת של ערכים מופנמים שהצדיקו את ישיבתם בחבל עזה למרות הסיכונים הכרוכים בכך. ערכים אלו גם הציבו נורמות של התנהגות חברתית שהתבטאו במרכיבי ההון החברתי של הקהילות. רבים מבין התושבים הדתיים, ובמיוחד החרדים-לאומיים, רואים את האירועים ההיסטוריים שקרו כמכוונים על-ידי ההשגחה העליונה, ולכן השלימו עם גורלם כשלא הצליחו למנוע את ההתנתקות על אף השתדלותם. תפקיד מיוחד מילאו רבני היישובים בכל התקופות,

שגילו מנהיגות, העניקו משמעות דתית לאירועים וחיזקו את רוחם של התושבים, ואף הציבו לפנייהם אתגרים מיד לאחר הפינוי. כעת, המשך קיומן של הקהילות לאחר ההתנתקות נותן לתושבים המפונים את ההון החברתי להשתקם במקומות החדשים.

מהתיאורים שהבאנו עולה כי ההבדלים בהון החברתי בקרב הקהילות וקהילות-המשנה של מתיישבי חבל עזה באו לידי ביטוי ביכולת התמודדותם השונה עם מצבי המשבר השונים. כאמור, האיום הביטחוני של פעולות הטרור גרם להתחזקות ההון החברתי בכל הקהילות, בעוד שמצב אי-הוודאות לגבי עתיד היישובים גרם להתחזקותו הנוספת בחלק מהקהילות ולהיחלשותו באחרות. לאחר הפינוי, ההון החברתי נחלש ברוב הקהילות ונשאר חזק באחרות. מתברר שההון החברתי שנבע מהחיים תחת איום ביטחוני לא היה חזק דיו כדי להבטיח חוסן גם במצבי משבר שבאו לאחר מכן. ניתן לשער שהאיום והסיכון הביטחוני שהיו שווים לכל המתיישבים הפכו את כולם ל"שותפים בגורל" וליכדו אותם. נוסף לכך, עמידתם האיתנה זכתה להערכה מצד הממשלה ורבים מהציבור. בתקופות שלאחר מכן, הממשלה שינתה מקצה אל קצה, את יחסיה אל המתיישבים, וציבור המתיישבים היה נתון ללחצים פסיכולוגיים כבדים מצד גורמי הממשלה והתקשורת. אז באו לידי ביטוי ההבדלים בערכים ובהשקפות העולם, ובעקבותיהם באינטרסים, בין קבוצות ויחידים מבין המתיישבים. ביישובים שבהם האמונה הדתית, האידאולוגיה וערכי הקהילה היו ערכים מרכזיים, הלחצים החיצוניים לא החלישו את ההון החברתי אלא אף חיזקוהו, וכתוצאה מכך התחזקה יכולת ההתמודדות עם המשברים. לעומת זאת, ביישובים שבהם טובתו והישגיו של היחיד תפסו מקום חשוב, הלחצים החיצוניים החלישו את ההון החברתי ואת התמודדותם עם משברים.

היחלשותו של ההון החברתי לאחר הפינוי נבעה מטרואומת העקירה ומתנאי ההתמודדות הקשים במעבר מפתרון מגורים אחד למשנהו. אבדן מקורות הפרנסה יצר אצל רבים תלות בקהילה, מחשש להתנתק מהמקור המורלי-הנפשי והכלכלי.¹⁰ ההתלבטות לגבי המיקום הזמני ובעיקר לגבי פתרון הקבע הבליטה את השונות האידאולוגית, האמונית והכלכלית בין המתיישבים ואת צורכיהם השונים. גם כאן, ביישובים שבהם האמונה הדתית, האידאולוגיה והערך של שלמות הקהילה גברו על השיקולים האישיים – ההון החברתי אפשר להתמודדות בצוותא עם הבעיות החדשות. במקרים שבהם נפגע ההון החברתי הקהילות התפצלו או התפרקו. התפצלות הקהילות החלישה אמנם את ההון החברתי של כלל היישוב, אך עדיין יצרה הזדמנויות לחידוש ההון החברתי בקהילות-המשנה שנוצרו אחר כך.

אפשר היה לחסוך מהמתיישבים הרבה טראומות והתלבטויות על-ידי העתקת יישובי

10 מקור שהיה מבוסס בעיקר על עזרה הדדית בקהילה ומחוץ לקהילה.

חבל עזה בשלמותם למקומם החדש תוך שמירה על המבנה הגושי.¹¹ כך ניתן היה לשמר במידה רבה יותר את ההון החברתי הקיים ולנצל אותו באופן חיובי ויעיל להתמודדות המתיישבים עם טראומת הפינוי. אך במצב שנוצר, אצל חלק מהמפונים ההון החברתי אכן נחלש ככל שגדלו הקשיים, ויכולתם להתמודד עם המצב החדש נפגעה מאוד. את העובדה שמתיישבים רבים החזיקו מעמד והצליחו להתמודד עם הקשיים יש לייחס להון החברתי שהיה קיים בקהילות לפני הפינוי.

11 ראו מ' ביליג (2005).

6 גורמים שמחזקים את ההון החברתי וגורמים שמחלישים אותו

אכן, המחקר הנוכחי עוסק בהון החברתי של אוכלוסייה מאוד מסוימת באזור מסוים, אוכלוסייה שידעה אירועים קשים וחריגים מאוד. לפיכך קשה להסיק בצורה גורפת מהמצאים מה עשוי לחזק ומה עשוי להחליש את ההון החברתי במקרים אחרים. אך, כל עוד נביא הסתייגות זו בחשבון, ניתן ללמוד על כך הרבה מאוד גם ממסקנות מחקר זה.

אורח החיים במסגרת היישוב הקהילתי

החברה הפוסט-מודרנית מדגישה את האינדיבידואליזם, ההגשמה העצמית והחיים בעיר ובפרברים. לעומת זאת, היישוב הקהילתי, מעצם הגדרתו, מדגיש את האינטרסים המשותפים של חברי היישוב ויוצר זהות משותפת על אף השונות בין החברים. כאשר היישוב מרוחק מיישובים עירוניים, הוא נהנה משירותי חינוך ושירותי ציבור משלו או של יישובים קהילתיים סמוכים, מה שמעודד פי כמה פעילות חברתית משותפת. כל אלה יוצרים הזדמנויות-מפגש ובסיס איתן לקשרים בלתי פורמליים אשר מניבים מחויבות, אחריות ועזרה הדדית התורמות להיווצרותו של ההון החברתי ביישוב. מנהיגות מקומית נאותה וטיפוח יחסי אמון ושיתוף פעולה בין החברים מגבירים עוד יותר את ההון החברתי של הקהילה. כאשר הללו מתקיימים ביישוב, התושבים נהנים מהרגשת ביטחון שניתן להישען על הקהילה בעת מצוקה ליחיד או ליישוב כולו.

אידיאולוגיה ואמונה דתית

התפיסה הפוסט-מודרנית מגדירה בעיקר את זכויות היחיד ולא את חובותיו. לעומת זאת, האידיאולוגיה, וביתר שאת האמונה הדתית, נותנת למאמיניה מערכת של נורמות התנהגות, המבוססת על משנה סדורה של ערכים המדורגים על-פי חשיבותם. נורמות אלה קובעות את חובותיו של היחיד כלפי משפחתו, כלפי זולתו, כלפי קהילתו וכלפי עמו. האידיאולוגיה והאמונה הדתית קובעות גם את המטרות שהחברה

צריכה לשאוף אליהן, שלעתים יש להן משמעות היסטורית, ועל היחיד להתגייס למטרות אלה. לכן קיומה של מוטיבציה אידאולוגית או דתית מגבירה מאוד את המחויבות ואת נכונות ההקרבה של המאמין למען זולתו ולמען הכלל, ומחזקת את ההון החברתי. לאחרונה נחלשו מאוד האידאולוגיות החילוניות, אך האמונה הדתית עודנה בעינה.

גורמים שמחלישים את ההון החברתי

שני הגורמים העיקריים המחלישים את ההון החברתי הם האינדיבידואליזם הפוסט-מודרני, שלפיו כל אדם דואג לענייניו ואינו חש אחריות יתרה לנעשה בקהילה, וכן היעדרן בקהילה של נורמות להתנהגות תקינה המקובלות על הכול, מה שגורם לכך שכל אדם פועל לטובתו האישית בלי להתחשב בנזק שהוא עלול לגרום בכך לאחרים בקהילה. גורמים אלה עלולים להוליד חוסר אימון בין חברי הקהילה, ועמו ההימנעות מלחלוק בידיעות ולגלות זה לזה את כוונותיהם האישיות.

היעדר הנהגה כריזמטית מביא לכך שאין מי שילכד סביבו את חברי הקהילה על אף השונות שביניהם. במקרה זה ההנהגה הקיימת אינה מסוגלת להקנות את הביטחון שניתן לסמוך עליה בשעת משבר, ושתדע לדאוג לעתידם של כל החברים באופן שוויוני.

גורמים אחרים המחלישים את ההון החברתי הם חילוקי דעות בין חברי הקהילה, שבעקבותיהם נוצרות קבוצות קונפליקט לגבי דרכי הפעולה של הקהילה, כשכל קבוצה וקבוצה מתבצרת בעמדותיה. סיבות אפשריות לחילוקי דעות כאלה הן משבר אמונה באידיאולוגיה או באמונה הדתית אצל חלק מחברי הקהילה, וכן אי-הזדהות של הממשלה או של הציבור הרחב עם היעדים שלמענם הקהילה נאבקת.

רשימת מקורות

- ביליג, מ' (2005). ההתנתקות מחבל עזה מנקודת מבטם של המתיישבים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ביליג, מ' (2006). "על ההשפעה של האמונה הדתית בהתמודדות עם תהליך ההתנתקות", סוגיות חברתיות בישראל – כתב עת לנושאי חברה, 2.
- גונן, ע' (2004). 'מי מפזרים ומי אין מפזרים': חלוצים, חלשים וחרוצים, מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, כרך י"ד ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- הוברמן, ח' (2005) שורשים בחולות, נצרים: הוצאת מדרשת נצרים.
- חסון, ש' (2005). התנתקות ומה אחר כך?, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שנל, י' ושי' משעל, (2005). עקירה ממקום ושיח מתנחלים: לקראת פינוי גוש קטיף, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

Billig, M, Cohen, R. & Levav I. (2006). Anticipatory Stress in the Population Facing Removal from the Gaza Strip, *Journal of Nervous and Mental Disease*, 195(3).

Billig, M. (2006). Is my home my castle? place attachment, risk perception and religious faith, *Environment and Behavior*, 38(2): 248-265.

Bourdieu, P. (1980). Le capital social. Notes provisaires – *Actes de la Reserche en Sciences Sociales*, 3: 2-3.

Coleman, J.S. (1990). *Social capital, Foundations of Social Theory*, Cambridge MA & London: The Belknap Press of Harvard University Press, pp.300-321.

- Coser, L. (1956). *The Functions of Social Conflict*, The Free Press New York.
- Durkheim, E. (1897/1951). *Suicide*. (Translated by George Simpson), New York: Free Press.
- Hanifan, L.J. (1916). *The Community Center*, Boston: Silver, Burdet, pp.9-10.
- Field, J. (2003). *Social Capital*, London: Routledge.
- Tocqueville, Alexis de, Mayer, J.P. (ed.). (1969). *Democracy in America*, translated by Lawrence G. Garden City, New York: Doubleday.
- Goddard, R.D. (2003). Relational networks, social trust and norms: A social capital perspective on students's chances of academic success, *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 25 (1): 59-74.
- Lin, N. (2001). *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*, New York: Cambridge University Press.
- Mehmet, K.A. & Mehmet, O. (2004). Using social capital for surviving in war torn Cyprus, *Journal of Comparative Family Studies*, 35 (2): 295-309.
- Putnam, Robert D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster.
- Putnam, Robert D. (ed.) (2002). *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, New York: Oxford University Press.
- Requena, F. (2003). Social capital, satisfaction and quality of life in the workplace, *Social Indicators Research*, 61 (3): 331-360.